ВИДАВНИЦТВО ОСВІТА

РІДНА МОВА

4

ЧАСТИНА ПЕРША

ББК 81.2УКР — 922
Р49

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти і науки України № 1/12—5234 від 25.12.03)
Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Автори:
М. С. Вашуленко («Прикметник»); *О. І. Мельничайко* («Мова і мовлення», «Текст», Речення»); *Л. В. Скуратівський* («Іменник»).

Художник *О. Є. Коркіщенко*

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

— основні теоретичні відомості. Жирним шрифтом виділено матеріал для запам'ятовування;

— додатковий теоретичний матеріал;

— початок уроку;

— домашнє завдання;

— запитання, на яке можна дати відповідь, опрацювавши матеріал підручника;

— завдання підвищеної трудності.

Рідна мова: Підруч. для 4 кл./М. С. Вашуленко, С. Г. Дубовик, Р49 О. І. Мельничайко, Л. В. Скуратівський; За наук. ред. М. С. Вашуленка.— К.: Освіта, 2004—
Ч. 1.— 128 с.— ISBN 966-04-0540-5.

ББК 81.2УКР — 922

© М. С. Вашуленко, С. Г. Дубовик, О. І. Мельничайко, Л. В. Скуратівський, 2004
© Видавництво «Освіта», художнє оформлення, 2004

ISBN 966-04-0540-5

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Чому кажуть, що мова — жива скарбниця історії народу?

1. Поміркуйте разом!

Що ви знаєте про українську мову? Чим відрізняється усне мовлення від писемного? Як допомагають у спілкуванні міміка, жести, інтонація?

2. 1. Прочитай текст.

БЕЗСМЕРТНИЙ СКАРБ

Скільки з уст народу нашого можна почути легенд, переказів, скільки пісень, приказок, співаночок, оповідок — трагічних і смутних, веселих і безжурних,— скільки всіх цих багатств можна записати по наших українських селах, хуторах? Ані ліку їм, ані віку. Живуть, примножуються, квітнуть. Передаються з покоління в покоління історія народу, його душа, характер, вдача. Який же великий, неосяжний і безсмертний скарб культури народу нашого маємо ми успадкувати!

Сергій Носань

2. Перекажи. Поясни, як ти розумієш заголовок.
3. А може, ти знаєш якусь старовинну легенду? Розкажи її.

3. 1. Прочитай текст. Поміркуй над прочитаним.

Чи помітив ти, що з кожним роком твоє життя все більше пов'язується з мовою? Може, й не помітив. Адже скільки себе пам'ятаєш, ти завжди вмів розмовляти. До мови ти звик, тому й не звертаєш на це уваги.

Коли тобі було три-чотири роки, ти постійно запитував, як називається той чи інший предме́т, для

чого він. Коли ти неправильно вимовляв якесь слово, тебе виправляли. Так з допомогою старших ти поступово вивчав мову, оволодівав мовленням.

Але чи можеш ти сказати, що вже знаєш рідну мову, що вмієш використовувати її багатства у власному мовленні? Що для цього потрібно?

2. Попрацюй над розвитком власного мовлення.
У першому абзаці зміни питальне речення на розповідне, змінивши особу оповідача: *ти* на *я*, *твоє* на *моє*. Зверни увагу на те, які ще слова треба змінити, а які — опустити. Перероблений абзац запиши.

4. 1. Прочитай текст і поміркуй над прочитаним.

Чи знаєш ти, що означають слова *космос*, *вулкан*, *мамонт*? Звичайно, знаєш. А звідки ти це знаєш? Що тобі допомагає дізнатися про те, чого не доводилося бачити, уявити місця, в яких ніколи не бував? Мова. Мова допомагає людині про все дізнатися.

Як же це відбувається? Чому мова така всесильна?

2. Згадай і розкажи, про що вперше повідомила тобі книжка.
3. Запиши назви книжок, які недавно прочитав, та їх авторів.

5. 1. Прочитай висловлювання, поміркуй над їх змістом.

1. Великі **знання** починаються з малої книжки. 2. Книга — джерело знань. 3. Книжка — маленьке віконце, а через нього весь світ видно. 4. **Книжка** мовчки все розкаже. 5. Людина без книги як риба без води.

2. Як ти розумієш наведені вислови? Спиши їх.
3. Назви звуки у виділених словах.

Вимовляй:	**Пиши:**
називáє[ц':а]	називається
відбувáє[ц':а]	відбувається
починáє[ц':а]	починається

Як живе і розвивається наша мова?

6. 1. Прочитай текст.

Щомісяця, щодня в літературну мову приходить багато нових слів, але ми цього не помічаємо. Це слова, що називають предмети та явища, які з'являються у нашому житті. Завдяки цьому мова постійно поповнюється, збагачується новими словами, розвивається, але залишається зрозумілою. Саме тому ми прекрасно розуміємо мову попередніх поколінь, наприклад твори Тараса Шевченка, хоча жив і творив він понад сто років тому.

2. Розкажи, про що повідомляється у тексті.

3. Прочитай напам'ять один з віршів Тараса Шевченка. Чи є в ньому такі слова, які в сучасній мові не вживаються?

Вимовляй:	**Пиши:**
з'явля́є[ц':а]	з'являється
розвива́є[ц':а]	розвивається
попо́внює[ц':а]	поповнюється
збага́чує[ц':а]	збагачується

щодня́

щоде́нно

щогоди́ни

4. Спиши слова правого стовпчика. Порівняй їх вимову і написання. Поділи ці слова на склади спочатку усно, а потім — письмово.

Зразок.

За-ми-ка-є-ться.

7. 1. Прочитай текст. Спробуй дати відповіді на запитання.

Уяви собі: побудували нове́ місто. Йому дали назву, якої ще ніде не було. Це місто Украї́нка.

У новому місті живе і працює багато людей. А як їх називають? Людей, які живуть у Києві, називають **киянами**, у Львові живуть **львів'яни**, у місті Рівному — **рівненці**, у Полтаві — **полтавці**. Як же називають мешканців Українки? Хіба не цікаво? А як ти думаєш?

2. Як називається «трудівник», що утворює нові слова? Знайди його у виділених словах. Яка ще частина основи служить для творення нових слів?
3. Спиши. У виділених словах познач частини основи.

8. 1. Прочитай текст.

Усім добре відома лікарська рослина подорожник.

Люди гадають, що вона називається подорожником тому, що росте при дорозі або й на дорогах. А насправді подорожник тому, що світом подорожує.

2. А що ти знаєш про цю рослину?
3. Знайди у тексті спільнокореневі слова. Випиши їх, познач корінь. Простеж, які звуки чергуються в коренях цих слів.

9. 1. Прочитай вислови.

1. Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури. (*Василь Сухомлинський*) 2. Мову чудову дав нам народ. Дав цю мову і наказав пильно, свято оберігати її чистоту... (*Павло Тичина*)

2. Чому так високо цінували й цінують рідну мову відомі педагоги, письменники? Поміркуй і розкажи.
3. Як ти думаєш, у якому значенні вжито вираз *рідне слово* в першому реченні? Спиши це висловлювання. У кожному слові познач наголос.

10. 1. Прочитай текст.

Скільки ж слів у сучасній українській мові? На це запита́ння не дасть точної відповіді ні учень, ні вчитель, ні найталановитіший мовознавець, ні сивий академік. Чому? Та тому що, як ти вже знаєш, **мова** постійно збагачується новими **словами**. І полічити їх ніхто не може.

2. Попрацюй зі словником: випиши кілька споріднених слів до виділених у тексті.
3. Зроби звуко-буквений аналіз слова *учень*.

11. 1. Прочитай рядки з віршів. Про що в них ідеться?

1. Як вогонь у серці, я несу в майбутнє **невгасиму** мову, слово **незабутнє**. (*Юрій Рибчинський*) 2. Розвивайся й далі, мово наша рідна, і про нас нащадкам вістку донеси. (*Олександр Підсуха*)

2. Спиши. Познач будову виділених слів.
3. Як, на твою думку, утворилося слово *майбутнє*?

12. 1. Прочитай висловлювання. Поміркуй над прочитаним.

1. Мова — це глибина тисячоліть. Це найдорожчий скарб, переданий нам сотнями і сотнями попередніх поколінь, злеліяний у пісні, у переказі, у приказці. 2. Мова — це душа народу. Від сповиточка рідну мову дитина чує від матері, за нею перші ніжні слова ласки промовляє...

Микита Шумило

2. Чому, на твою думку, у першому висловлюванні мову названо *найдорожчим скарбом*, а в другому — *душею народу*?
3. Добери і спиши ще кілька висловлювань про мову з книжок, газет чи журналів, які ти читаєш.

Що таке мовлення? Яким воно має бути?

13. П о м і р к у й т е р а з о м!

Що таке усне мовлення? А писемне?

Як оволодіти усним мовленням? Чи досить для цього знати лише слова? Ні. Треба ще вміти пов'язувати їх між собою. За допомогою чого зв'язуються слова? Що утворюється із зв'язаних слів? Правильно, речення. А з речень?

А що ще стає у пригоді під час усного мовлення, спілкування між людьми? Звичайно, інтонація, сила голосу, міміка, жести. Як же правильно користуватися цими помічниками усного мовлення?

Про які вимоги до усного мовлення ти вже знаєш? Назви їх.

Яким вимогам має відповідати писемне мовлення?

Чим більше ти знаєш, тим багатше твоє мовлення, бо тобі є про що розповісти. Ти маєш у запасі багато слів, за допомогою яких можеш легко висловити свою думку.

14. 1. Прочитай, що говорить народна мудрість про значення знань у житті людини.

1. Наука для людини, як сонце для життя. 2. Хто більше читає, той більше знає. 3. Наука і **труд** добрий **плід** дають. 4. Вчися доброго — погане на ум не прийде. 5. Знання злодій не вкраде, у вогні не згорить і у воді не втоне.

2. Спиши висловлювання. Поясни, як ти їх розумієш.

3. За яким правилом вимовляються і пишуться виділені слова?

4. Назви слова, в яких одна буква позначає два звуки і дві букви позначають один звук.

15. 1. Розглянь малюнки.

2. За малюнками і з власного досвіду розкажи, як треба поводитись у громадських місцях, під час спілкування з іншими людьми.

3. Запиши у зошит два-три речення із своєї розповіді.

16. 1. Відгадай загадки.

1. Паперовий кораблик щодня перевозить у трюмах **знання**. Після **плавання** цей корабель повертається в рідний порт Фель. 2. Живуть двадцять братиків: десять ходять, інших десять на руках носять. 3. Гучно мовлю про пригоди, про події і походи, про людей і про погоду. Всім про все розповідаю, можу часом засмутити чи до сліз розвеселити. Дуже скромну маю вдачу, **якщо** вимкнуть, я не плачу. 4. То підскочу, то покочусь. Рук і ніжок я не маю, але діток звеселяю. 5. Стоїть верба серед села, розпустила гілля у кожне подвір'я.

2. Склади і ти подібні загадки про олівець, зошит, ручку тощо. Запиши їх.
3. Назви звуки і букви у виділених словах. Пригадай правило переносу слів з подовженими приголосними.

17. П о м і р к у й т е р а з о м!

Що ми розуміємо під **культурою мовлення**?
Як досягти високої культури мовлення?

Культура мовлення — це правильність, точність, вира́зність мовленого слова.

18. 1. Прочитай висловлювання.

1. Той, хто зневажливо ставиться до **рідної** мови, не може й сам ви́кликати поваги до себе. (*Олесь Гончар*) 2. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за багатство мови. (*Максим Рильський*) 3. Добре ви́мовлене слово — це вже музика. (*Костянтин Станіславський*)

2. Спиши одне висловлювання (на вибір) і поясни, як ти його розумієш.
3. Зроби звуко-буквений аналіз виділеного слова.

Добре слово — як музика.

19. 1. Прочитай текст.

У нашій школі побувала іноземна делегація. Прощаючись з учителями й учнями, один з гостей висловився так:

— Ми захопитися ваша школа! Нам показати, як вчитися і відпочивати ваших школярів. Ми побувати виставка малюнок і вишиванка. Все багато подобатися. Ми хотіти запросити ваші учні їхати наша країна.

2. Яких помилок припустився іноземець у своєму мовленні? Яких умінь йому бракує?

3. Уяви собі, що іноземний гість попросив тебе виправити його промову. Як ти це зробиш? Виправлений текст запиши.

20. Попрацюйте разом!

1. Прочитайте спочатку казку самостійно, а потім навчіться читати її в особах. Розіграйте колективно діалог.

ГОРДА КАЧКА

Народна казка

Одна качка плавала у воді. Аж надбіг лис.

— Добрий день, качечко!— каже лис.

— Здорові були, добродію! Що доброго скажете?

— Та не маю коли, бо біжу до села,— каже лис.— Чи то ви та качка, про яку люди кажуть, що немає кращої на ціле село?

Качка аж не стямилась з радощів.

— Та, може, і я,— каже горда качка.

— То ходіть же скоріше за мною до села! Бо вже господиня аж гине вас побачити! Ви не знаєте, які ви на все село славні, навіть у місті за вас знають!

Горда качка, недовго думаючи, шурх на берег. А лис її за шийку — цуп!

— От так,— каже,— гордість не одному шию скрутила!

2. Поміркуйте над такими запитаннями: Чи завжди гарні слова бувають щирими? Чи можна було довіряти словам хитрого лиса? Чому лисові вдалося обдурити качку? Чого вчить ця народна казка?

21. Поговоримо про культуру спілкування!

Чи вмієш ти спілкуватися з іншими людьми?

Чи не завдаєш людям прикрощів своєю нетактовною поведінкою?

Чи завжди правильно оцінюєш свою поведінку?

Як ти звертаєшся до людей? Як відповідаєш на запитання?

Чи використовуєш під час спілкування такі слова: *дякую, спасибі, про́шу, ласка́во прошу, будь ласка, будьте ласка́ві, перепро́шую, прошу́ вибачення, даруйте, до побачення; добро́дію, пані, пане, юначе?*

22. 1. Прислухайся до народних порад!

до поба́чення

1. Знаєш — кажи, не знаєш — мовчи. 2. Вік ж..ви — вік учись. 3. Вчи іншого — і сам помудрієш. 4. Шануй учителя, як рідного батька. 5. Будь господарем свого слова. 6. Добрим словом мур проб'єш, а л..хим і в двері не ввійдеш. 7. Ліпше переконувати словами, як кулаками. 8. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.

2. Спиши прислів'я, вставляючи пропущені букви. Яке правило допомогло тобі написати слова?

Запитання і завдання для повторення

1. Чому мову називають безсмертним скарбом народу?
2. Якими мають бути усне і писемне мовлення?
3. Що таке **культура мовлення** і **культура спілкування**?
4. Як берегти і примножувати багатства рідної мови?
5. Послухай, як розмовляють твої однолітки на перервах, поза школою. Яких помилок вони припускаються під час спілкування? А як ти оцінюєш власне мовлення?

§ 1. Тема, мета, заголовок

Що таке текст? Які його ознаки?

23. 1. Прочитай текст. Визнач його тему. Добери заголовок.

Книжка з давніх-давен була у великій пошані. Київський князь Володимир Святославич, який жив понад тисячу років тому, відкривав школи, спеціальні майстерні, де переписували, розмножували книги. А в часи князювання Ярослава Мудрого в Києві при Софійському соборі була заснована перша в Київській Русі бібліотека.

У літопису «Повість минулих літ» читаємо: «Велика-бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які наповнюють собою увесь світ. Це — джерело мудрості».

2. Розкажи, про що йдеться в тексті. Яка його мета?

Книги — джерело мудрості.

Пригадай! Зв'язну розповідь називають текстом.
У тексті завжди про щось повідомляється, розповідається. Це його тема.
Кожна розповідь ведеться з певною метою.
До тексту можна дібрати заголовок.

24. 1. Прочитай текст.

Тарасова гора... Високо над Дніпром звела вона свою сиву голову. Далеко видно звідси «і лани широкополі, і Дніпро, і кручі». Саме на цій горі хотів

колись оселитися Тарас Шевченко. Та не судилося поетові здійснити свій намір. Йому було заборонено жити в рідних місцях.

Тільки після смерті Кобзар знайшов вічний спокій на колишній Чернечій горі. Народ з любов'ю називає її тепер Тарасовою.

2. Про що ти дізнався з тексту? Яка його тема й мета?
3. Спиши останній абзац. Підкресли в ньому вираз, ужитий у переносному значенні.
4. Склади звукову модель слова *любов'ю*.

25. 1. Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

Упродовж багатьох віків наш народ зберіг національний одяг як символ нації, Соборної України. Національний одяг, мова, віра та звичаї — це надійний захист від національного занепаду. Національний одяг — це **глибоке відчуття батьківщини** та **вірність традиціям** своїх батьків, дідів і прадідів, це ознака кожного культурного народу!

За *Олексою Воропаєм*

2. Визнач тему і мету тексту.
3. Поясни, як ти розумієш виділені вислови.

26. 1. Прочитай рядки з віршів Тараса Шевченка. Спиши.

1. Попрощалось ясне сонце
з чорною землею,
виступає круглий місяць
з сестрою зорею...

2. За сонцем хмаронька пливе,
червоні поли розстилає
і сонце спатоньки зове
у синє море...

2. Які картини природи ти уявляєш, читаючи ці рядки? Які слова вірша допомагають тобі в цьому?
3. Згадай і назви інші вірші на таку саму тему.
4. Знайди слова із суфіксом *-оньк-*. Що вони означають?
5. Спиши першу строфу. Підкресли букви, які позначають по два звуки. Склади звукову модель одного слова (на вибір).

§ 2. Роль слів у побудові тексту

27. П о м і р к у й т е р а з о м!

1. Прочитайте текст. Замість яких слів у ньому вжито виділені? Чому?

БІЛЧИНІ ТУРБОТИ

восени́

Чи знайдеться у нашій милій Україні ліс, в якому б не зустрілася вам білка? Певне, нема такого лісу, в якому б не водилося оце миле **звірятко**.

Де лісова гілка — там і білка. Восени в **неї** особливо багато клопоту. Треба на зиму грибів насушити, запастись горіхами, дупло вимостити, замаскувати.

Пізніше, коли почнуться за́морозки, **їй** треба міняти шубку на теплішу, м'якшу. Стільки турбот, що **пусту́нці** й погратись ніколи.

Виділені слова дають можливість уникнути повторення тих самих слів. Вони допомагають зв'язати речення в тексті.

2. Спишіть текст. Виділені слова підкресліть.
3. Пригадайте, що таке синоніми.

У в а г а! Під час розповіді добирай синоніми. Вони допоможуть тобі уникнути повторення тих самих слів.

28. 1. Прочитай текст. Знайди слова, вжиті в переносному значенні. Поясни їх.

Кілька років тому в Чигирині від сивої, спрацьованої за довге життя **бабусі** я почув зворушливу розповідь. **Бабуся** сиділа на ослоні в своїй тісненькій хатині. А довкола **неї**, по стінах, барвисто цвіли рушники... **Її** тихий голос дзвенів чисто, ніби Холодноярський струмок:

— Жила в нашому містечку дівчина-красуня. Стрункa, чорноброва, з тугою косою за плечима,

знала безліч старовинних пісень і співала їх так, що навіть людина, яка й мови української не знала,— танула серцем, ронила щиру сльозу, бо вчувала в тих мелодіях, звичайнісіньких, буденних словах — красу душі народної.

Сергій Носань

2. Зверни увагу на виділені в першому абзаці слова. Скажи, як вони допомагають зв'язувати між собою речення в тексті.
3. Перекажи текст усно, уникаючи повторення одних і тих самих слів.

29. 1. Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

Шквал бурі застав Олега майже посеред річки. Дніпро **спочатку** зарябів, нахмурився. **Потім** на ньому з'явилися перші гребені хвиль. Човен **почало кидати** з хвилі на хвилю. Вітер бив хлопця в лице і груди, шарпав, відганяв човен далі від берега.

Олег розумів, що треба лише міцно тримати весла і не дати вітрові зайти збоку.

Другий шквал уже не злякав хлопця. Як не лютувала буря, а його невеличкого човна не могла подолати. Олегові здавалося, що всі вітри світу налетіли на нього, щоб перекинути його у Дніпро. А весляр сміявся з тих вітрів і плив своєю дорогою.

За *Дмитром Бедзиком*

2. Для чого в різних реченнях тексту вжито слова *Олег, хлопець, він, його, весляр* на позначення однієї і тієї самої особи? Яка роль цих слів у тексті?
3. Уважно прочитай текст ще раз і подумай, на що вказують виділені слова. Ти, напевне, помітив, що виділені слова допомагають передати послідовність подій, пов'язати між собою речення та абзаци.

30. Складай розповідь про свій день. Використай слова, що вказують на послідовність подій: *рано, спочатку, потім, удень, після уроків, пізніше, надвечір, увечері*. Запиши розповідь, дібравши до неї заголовок.

§ 3. Поділ тексту на частини. План

Для чого потрібен план?

31. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте текст.

ТЕПЕР Я ЗНАЮ, ЯКА КРАСИВА БІЛОРУСЬ!

До українських школярів приїхали в гості білоруські діти. Маленька українка Оксана подружилася з білоруською дівчинкою Марисею.

Повела Оксана Марисю в поле. До самого видноколу розкинулось безмежне поле пшениці. Жовте поле, мов золото. А над ним — блакитне небо. Марися стояла перед безмежним пшеничним полем, захоплена його красою.

— Яка красива Україна, — тихо сказала вона Оксані...

Наступної весни Оксана приїхала в гості до Марисі.

Рано-вранці вони вийшли з Марисиної хати. До самого видноколу розкинулось синє поле квітучого льону. Синє поле, як небо. А над ним — синє небо.

— Тепер я знаю, яка красива Білорусь! — сказала захоплено Оксана.

За *Василем Сухомлинським*

2. Поділіть текст на частини. Складіть і запишіть план тексту.

3. Усно перекажіть текст за планом.

виднокі́л	небокра́й
о́брій	горизо́нт

П л а н допомагає висловлювати думки послідовно, не пропустити чогось важливого.

4. Встановіть зв'язки між словами у першому реченні тексту.

32. 1. Прочитай текст. Яка його тема і мета?

попе́реду

ОБЖИ́НКИ

Жнива скінчилися. Женці обходять ниву, збирають незрізані колоски і в'ють вінок, вплітаючи в нього польові квіти. Сплетеним вінком увінчують голову найкращої із дівчат, і всі гуртом ідуть з піснями на господарський двір. Попереду хлопчик несе уквітчаний сніп жита чи пшениці.

Господар зустрічає женців із хлібом-сіллю і запрошує до хати. Женці вручають господареві сніп і висловлюють побажання: «Дай, Боже, щоб і на той рік уродився хліб!»

За *Олексою Воропаєм*

2. Запиши у вигляді плану послідовність дій, названих у тексті.

Обжинки – народне свято.

33. П о п р а ц ю й с а м о с т і й н о!

1. Прочитай текст.

У лузі, під гіллястим дубом, багато років жила криниця. Вона давала воду.

Одного разу до дуба прийшов хлопчик. Він підняв камінь і кинув його в криницю. Хлопчик засміявся, побіг і забув про свої пустощі.

Камінь упав на дно і закрив джерело. Вода перестала наповнювати криницю, і вона засохла.

Незабаром засохла трава навколо криниці, і дуб засох. Замовкла соловейкова пісня. Сумно стало в лузі.

Де ж воно все поділося?

За *Василем Сухомлинським*

2. Склади і запиши план тексту. Добери заголовок.
3. Яка тема цього тексту? А яка мета?
4. Чи немає недалеко від твого дому куточка природи, що потребує допомоги?

Криниця під гіллястим дубом.

34. 1. Розглянь малюнки. За малюнками склади план розповіді.

2. За малюнками і планом склади й запиши зв'язну розповідь.

§ 4. Текст-розповідь. Текст-опис. Текст-міркування

35. 1. Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

Історія паперу почалася давно. Багато років тому жив у Китаї працьовитий і винахідливий ремісник Цай Лунь. Він здогадався **розтовкти** деревину бамбука й шовковиці на борошно. **Висипав** його в казан,

додав до нього вапна, **залив** водою і кип'ятив доти, поки вариво не **перетворилося** на білу густу масу. Додав до неї трохи клею. А тоді вилив у ситечко і якийсь час струшував. Вода **стекла**, а кашка лягла рівним шаром, утворивши тоненьку плівку. Так було винайдено папір.

Сучасний папір виготовляють з дерева.

За *Паолою Утевською*

Це текст-розповідь. Його мета — розповісти про те, як було винайдено папір.

2. Про що ти дізнався з тексту? Розкажи.
3. Випиши виділені слова. Познач у них префікси.

36. Попрацюйте разом!
1. Прочитайте вірш.

ДЕ НАЙКРАЩЕ МІСЦЕ НА ЗЕМЛІ?

...На стежині сонце я зустрів,
привітав його і запитав:
— Всі народи бачиш ти з висот,
всі долини і гірські шпилі.
Де ж найбільший на землі народ?
Де ж найкраще місце на землі?

Сонце посміхнулося здаля:
— Правда, все я бачу з висоти.
Всі народи рівні. А земля
там найкраща, де вродився ти!
Виростай, дитино, й **пам'ятай**:
Батьківщина — то найкращий край!

Дмитро Павличко

2. Якими словами вірша можна виразити його головну думку? Під час читання виділяйте ці слова більшою силою голосу.
3. Яким за метою висловлювання є останнє речення?
4. Зробіть звуко-буквений аналіз виділеного слова.

З в е р н и́ у в а г у! В усному мовленні найважливіші для вираження ду́мки слова виділяються голосом.

37. 1. Прочитай вірш. Зроби висновок про те, скільки осіб бере участь у розмові. Зверни увагу, як оформляється розмова на письмі. Спиши, дотримуючись розділових знаків.

— Про що виспівує струмок?
— Про літо золоте.
— Про що співає колосок?
— Про те, як він росте.
— Про що виспівує земля?
— Про неба синь і шир.
— Про що співаєм ти і я?
— Про щастя і про мир!

Анатолій Костецький

2. Подумай і скажи, якими є у вірші речення за метою висловлювання. Що, крім цього, можна сказати про останнє речення?

В і́ з ь м и д о у в а г и! Розмова між двома або кіль̀кома особами називається **д і а л о г о м**.

3. **П о п р а ц ю й т е п а р а м и!** Повчіться читати діалог.

38. Знайди в читанці текст (або частину тексту), в якому передано розмову між двома дійовими особами. Навчись виразно його читати.

39. **П о п р а ц ю й т е р а з о м!**

1. Прочитайте текст.

Іде старець, увесь білий. Білий одяг, біле довге волосся, біла, як сніг, борода в нього. Легкий вітерець розвіває чуприну й бороду. У руці в нього палиця висока, з перехрестям угорі. Іде... Видно, що змучений — ледве ноги волочить... А очі в нього такі лагідні, така добрість б'є з них!

Антін Лотоцький

2. Доберіть до тексту заголовок.
3. Який це текст? Яка його мета? Які слова тексту допомогли вам уявити зовнішність людини?

Це текст-опис. Його мета — описати зовнішність людини, тобто подати її словесний портрет.

40. 1. Прочитай текст.

портре́т

У Наталочки очі як черешні, що вистигають у рясних полтавських садах. Великі, круглі, темні. І личко кругленьке, смагляве́ньке. Дідусь так і називає її: «Моя черешенька».

Оксана Іваненко

2. Спробуй за цим описом намалювати вдома портрет Наталочки.

41. Склади і запиши текст-опис зовнішнього вигляду близької тобі людини (брата, сестри, товариша, по́други).

42. 1. Прочитай діало́г. Добери заголовок.

Розмовляють двоє друзів.

— Кажуть, що кожна людина повинна залишити після себе добрий слід. Я вже знаю, що я зроблю. Як трохи підросту, то почну засаджувати деревами і кущами отой пустир. І там виросте гайок. А в тому гайку я збудую... Я ще не знаю, що саме збудую, але точно знаю, що там діти влаштовуватимуть фантастичні ігри...

— Е... Я ще про таке не думаю... Ще рано...

— ...

2. Склади і запиши продовження діалогу.

меха́нік
механі́зм

43. Попрацюйте разом!

1. Прочитайте текст.

ТРЕБА НАПОЛЕГЛИВО ВЧИТИСЯ

Учень одержав двійку і сказав:

— Невелика біда!

Ні, велика. А чому? Незабаром, так, незабаром він стане до складного верстата. Від нього залежатиме, чи якісні машини підуть із заводу на поля, чи

хороші літаки злетять у небо. Без глибоких знань не можна керувати складним механізмом. І так у кожній роботі.

Тому треба наполегливо вчитися, щоб у майбутньому стати хорошим спеціалістом, справжнім сином свого народу.

Ви прочитали текст-міркування. У тексті-міркуванні є твердження, доказ (доведення) і висновок.

2. Знайдіть у прочитаному тексті твердження, доказ (доведення) і висновок.

44. 1. Прочитай текст-міркування.

БІЛЬШЕ ЗНАТИ, БІЛЬШЕ ВМІТИ

Дехто думає так: тепер машини працюватимуть, а люди тільки на кнопки натискатимуть.

Неправильно думає.

Головною в усі часи була й завжди буде людина. Людина з її розумом, з її вмілими руками. Людина робить машини. Вона ними керує. Треба багато знати, щоб побудувати навіть найпростіший механізм, найпростішу машину. І керувати машиною можна тільки тоді, коли знаєш її будову.

2. Визнач у тексті твердження, доказ (доведення) і висновок.
3. Добери до тексту власний заголовок.

Міркувати, поміркуймо.

45. Попрацюйте разом!

Складіть і запишіть текст-міркування за поданими твердженням, доказом і висновком. Дайте йому заголовок.

Твердження: Кожному відкрита дорога до знань.

Доказ (доведення): Кожен школяр ...

Висновок: Найбільшу користь суспільству приносить людина, яка багато знає і вміє.

46. 1. Прочитай текст.

ГОЛОВНЕ В ЖИТТІ

Що найголовніше в житті? Один говорить: найголовніше — вугілля. Якби не вугілля, зупинилися б машини, не було б вугілля, люди замерзли б... Інший твердить: найголовніше — метал. Без металу не було б ні машин, ні вугілля, ні хліба, ні одягу. А третій каже: найголовніше — хліб. Без хліба не працювали б ні шахтарі, ні металурги, ні прикордонники, ні льотчики.

Хто з них правий? Що найголовніше в житті?

Найголовніше — праця, бо без праці не було б ні вугілля, ні металу, ні хліба.

Василь Сухомлинський

2. Які міркування наведено в цьому тексті? Який зроблено висновок?

3. Що ти можеш сказати про слова *говорить, твердить, каже*? Яка їх роль у мовленні? Випиши речення, в яких ужито ці слова.

4. Познач будову слова *прикордонники*.

§ 5. Будова тексту

47. 1. Прочитай текст.

Після гарячого літнього дня загриміла гроза. Пішла злива. Вода залила ластів'яче гніздо, що прилипилося до стіни старої повітки.

Розвалилося гніздечко. Повипадали ластів'ята. Вони вже вбралися в пір'ячко, але ще не вміли літати. В'ється ластівка між дітками, кличе їх під кущ заховатися.

Кілька днів жили пташенята під кущем. Ластівка носила їм їжу. Вони збивались докупи і ждали маму.

Ось уже четверо діток навчились літати й порозлітались. А одне сидить, не може піднятись. У нього перебите крило. Як випало з гнізда, покалічилось.

...Восени відлетіли пташки в теплий край. Зосталася під кущем молода ластівочка з перебитим крильцем. Я взяв її і приніс додому...

За *Василем Сухомлинським*

Повíтка — господарське приміщення для утримання домашніх тварин або зберігання господарського майна.

2. Добери до тексту заголовок.
3. З яких частин складається текст? Прочитай зачин і кінцівку.
4. Розкажи стисло, про що говориться в основній частині.

48. Подумай, з якої казки цей уривок. Пригадай її зачин і кінцівку.

Другого дня знову пішли дід і баба по гриби. Приходять додому, аж у них і варенички зварені...

49. П о п р а ц ю й т е р а з о м!
Прочитайте зачин і кінцівку тексту. Складіть і запишіть основну частину.

У НАС ГОСТІ

На початку навчального року в нашій школі побували гості.

. . . . . .

Прощання було дуже хвилюючим. Ми разом співали пісні, дарували один одному сувеніри.

50. 1. Прочитай діалог. Поміркуй над прочитаним.

— Алло! Галинко, це ти? А це Катя. Що ти робиш? Тепер уже нічого? А що робила? Уроки? А я телефонувала до Оксани, до Наталок — першої і другої, до Костика і ще до... А чому ти мовчиш? Ага... слухаєш... Хочеш, я тобі розкажу, про що від них дізналася? Обсмієшся! Але сядь, бо то довго... Що ти сказала?

— Будь ласка, не треба. Я ще уроків не зробила. Вибач. До зустрічі.

— О! Поклала слухавку... Яка невихована!

2. Як ти вважаєш, хто з дівчаток невихований? Чому? Свої міркування запиши.

телефóн	телегрáма

51. 1. Прочитай текст.

ЗАТИШНА ПОЛЯНА

У темному великому лісі посеред непролазної гущавини примостилась невеличка затишна поляна. Росли тут кучеряві кущі ліщини, що вбиралися восени золотими горішками. Стояла горобина з червоногарячими коралями на шиї. А попід ліщиною та навкруг порохнявих пеньків у зеленій траві жили громадою гриби.

Поляна була в такій глушині, що ніхто з людей сюди не заходив. Тільки прибіжить іноді з гущавини зайчик та поскубе зеленої травиці. Прискаче сполохана са́рна. Пристрибає спритно білочка поласувати торішніми горішками. Рідко-рідко заблукає сюди і кудлатий ведмідь покачатися в теплій травиці.

За *Петром Козланюком*

2. Чи можна поміняти місцями абзаци? Чому?
3. Які вислови з тексту сподобались тобі найбільше? Чим?
4. Доведи, що слова *вели́кий, за́тишний, пенько́й* написані правильно.

52. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте твір, написаний Васильком.

НАДХОДИТЬ ОСІНЬ

Тихо в лісі. Червоніють клени. Пожовкли берези і дуби. Стало тихо. Зрідка заспіває синичка і застукає дятел.

Осінь. Сонячна. Задумана. Небо голубе. Повітря прозоре.

Оленці твір не сподобався. Вона порадила Василькові доповнити його. Василько подумав і переписав свій твір.

НЕЗВИЧАЙНА ОСІНЬ

Тиша в осінньому лісі. Червоним полум'ям палають клени. Пожовкли берези. Багряними стали дуби. І тихо-тихо. Лише зрідка подасть свій голос синичка і застукотить дрібненько по стовбуру дерева працьовитий дятел.

Незвичайна осінь. Сонячна. Замріяна. Золота осінь! Небо голубе-голубе. Повітря прозоре, як джерельна вода. Високо в небі пропливають білі павутинки.

2. Розкажіть, як Василько виправив свій твір.

53. 1. Прочитай записи, зроблені Васильком під час екскурсії до парку.

простора галявина	тиша
прив'яла трава	шелестить
притихла берізка	шурхіт
пожовкле листя	стукіт
дощові краплини,	сорока-білобока
як сльози	стрекоче
кучеряві хмари	дятел
самотній дуб	білка

восени́

2. У якому творі Василько хотів використати свої записи? Назви його. Напиши й ти такий твір. Використай у ньому Василькові записи і свої спостереження.

§ 6. Замітка до газети

54. 1. Прочитай замітку до газети.

ВИРОСТЕ ДУБОВИЙ ГАЙ

Цього року на дубах рясно вродили жолуді. На заклик лісового господарства наш клас узяв участь у їх збиранні.

Кожен приніс із собою в ліс відерце або кошик. Діти розбились на групки і розсипалися попід дубами. Дружно взялися до роботи. Наша вчителька Галина Петрівна порадила вибирати найкращі плоди — крупні, добірні, чисті. Адже з кожного жолудя проросте молодий дубок. А всі разом через багато років вони утворять новий дубовий гай.

Олена Петренко,
учениця 4 класу

2. Яку спільну корисну роботу доводилося виконувати тобі? Розкажи про це усно.

55. Попрацюйте разом!

Напишіть замітку про святковий ранок, проведений учнями вашого класу. Завдання виконуйте так:

1. Обдумайте тему вашої замітки.
2. Доберіть влучний заголовок.
3. Обміркуйте послідовність розповіді. Складіть план.
4. Пишіть за планом.
5. Підпишіть замітку. Віддайте її до шкільної газети.

щоти́жня

56. Попрацюйте разом!

1. Прочитайте лист. Скористайтеся цим зразком, коли будете писати власний лист.

Люба бабусю, добрий день!

Сьогодні я одержав хороші оцінки і вирішив порадувати Вас. Своєї обіцянки я дотримуюсь. **Щоранку** роблю зарядку. Допомагаю мамі збирати Андрійка в дитячий садок. До школи не запізнююсь.

Після уроків самостійно виконую домашні завдання, багато читаю. Двічі на тиждень плаваю в басейні.

Незабаром ми з мамою й Андрійком приїдемо до Вас у гості.

До побачення.

29 вересня 200.. р.

Ваш онук Сашко

2. Зверніть увагу на правопис виділеного слова. Написання якого подібного слова ви вже знаєте?

Лю ба Люба бабусю!

57. 1. Прочитай текст. Зверни увагу, як передано на письмі розмову між двома особами.

ЧАРІВНЕ СЛОВО

Лісовою доріжкою ідуть батько і маленький син. Навколо тиша, тільки чутно, як десь далеко вистукує дятел і струмок жебонить у лісовій гущавині.

Раптом хлопчик побачив: назустріч їм іде бабуся.

— Доброго Вам дня,— привітались батько і син.

— Доброго дня,— одказала бабуся і всміхнулась.

І син здивовано побачив, що все навколо змінилося. Сонце засяяло яскравіше. У верхів'ях дерев зашумів легенький вітерець. Листя заграло, затріпотіло. В кущах заспівали пташечки. На душі в хлопця стало легко.

— Чому це так? — спитав син.

— Тому що ми побажали людині доброго дня.

За *Василем Сухомлинським*

2. Перекажи стисло прочитаний текст.
3. Чарівну силу яких іще слів ти знаєш? Розкажи.

жебоні́ти дзюркоті́ти

58. 1. Прочитай уважно текст.

Блакитна хатка стояла на краю лісу. У хатці жив старий дідусь. Дідусь доглядав ліс і невеличкий садок коло своєї хатки. Дідусь так добре знав усіх у лісі, що навіть міг з ким завгодно розмовляти. От і зараз сидів дідусь на призьбі і розмовляв з бджолами по-бджолиному, з жуками — по-жучиному, з мурашками — по-мурашиному. Вони розказували дідусеві, як день провели, розказували, що все спокійно в лісі, що всі щасливі.

За *Оксаною Іваненко*

2. Які недоліки є в тексті? Що треба зробити, щоб уникнути повторення одних і тих самих слів?
3. Запиши виправлений текст.

59. 1. Прочитай речення і подумай, чи може воно бути початком розповіді.

2. Розглянь малюнок на с. 30

У ньому заіскрилась чиста вода і почала вибігати срібним струмочком.

3. Напиши розповідь за малюнком. Використай у ній подане речення.

Запитання і завдання для повторення

1. Що таке **текст**?
2. Назви найголовніші ознаки тексту.
3. Які бувають тексти?
4. З яких частин складається текст?
5. Як уникнути повторення в тексті одних і тих самих слів?
6. Що таке **план**? Для чого його складають?
7. Що називається **діалогом**?

§ 7. Види речень за метою висловлювання та інтонацією

60. 1. Прочитай виразно текст. Зверни увагу на розділові знаки в кінці речень.

Щодня на прилавках книгарень, на бібліотечних полицях з'являються нові книжки для дітей. Що ж узяти почитати? Зазирнути в давнє минуле чи в майбутнє? Поринути в казковий світ? Спуститися на дно океану чи піднятися за хмари? Рушити в мандри?

Читайте, друзі, поповнюйте свої знання!

2. Пригадай, якими бувають речення за метою висловлювання та за інтонацією.

3. Випиши речення із звертанням, поясни розділові знаки.

61. 1. Розглянь таблицю.

Види речень		
За метою висловлювання	За інтонацією	
	Неокличне	Окличне
Розповідне	*Ми любимо свою Батьківщину.*	*Ми любимо свою Батьківщину!*
Питальне	*Хіба можна не любити свою Батьківщину?*	*Хіба можна не любити свою Батьківщину?!*
Спонукальне	*Усім серцем любіть Батьківщину свою.*	*Усім серцем любіть Батьківщину свою!*

2. Використовуючи таблицю, зроби самостійно висновок про види речень за метою висловлювання та інтонацією.

62. 1. Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

Одного гарного травневого дня до високого дніпровського берега в Каневі підійшов пароплав, що мав назву «Кременчук».

У той день на березі зібралася си́ла-силе́нна народу. Зійшовся увесь Канів, прийшли люди з близьких і далеких сіл. Ще зроду-віку не бачили канівські кручі стільки людей!

Величезний натовп людей зустрічав пароплав, щоб провести батька Тараса в останню дорогу, в його вічний дім — на високу Чернечу гору, яка з того часу зветься Тарасовою.

За *Агатангелом Кримським*

Си́ла-силе́нна — дуже багато.

2. Які речення за метою висловлювання і за інтонацією вміщено в другому абзаці?
3. Поясни написання слів з великої букви.
4. Спиши друге речення. Поділи всі слова на склади.

63. 1. Прочитай виразно речення. Зверни увагу на розділові знаки в кінці речень. Які це речення за метою висловлювання?

1. Була гроза. Яка була гроза! Огненні птахи небом володіли. 2. Чи не у вас зимують солов'ї, що навесні летять на Україну?.. (*Анатолій Таран*) 3. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну... (*Володимир Сосюра*) 4. Червона калино, чого в лузі гнешся? (*Іван Франко*)

5. Сміливо ж, **браття**, до праці ставайте,—
час наступати — ходім!
Дяка і шана робітникам щирим!
Сором недбалим усім!

Борис Грінче́нко

2. Випиши спонукальні речення.
3. Склади звукову модель виділеного слова.

Т ор Тарасова гора

§ 8. Основа речення. Зв'язок слів у реченні

64. 1. Прочитай текст. Дай йому назву.

Сьогодні в лісі справжній листопад! **Клени обсипаються від найменшого подиху вітерцю. Гаснуть осінні вогневі барви. На восковóму листі з'являються брудні плями.** Деякі листки, засихаючи, скручуються в дудочку. Коли обережно розгорнути такий листок, всередúні в ньому тремтить кришталева росинка.

Олесь Донченко

2. Спиши. У виділених реченнях підкресли головні члени. Поясни, як ти їх визначив.

всередúні
посередúні

Пригадай!

Які члени речення є його **основою**?
Який член речення називається **підметом**?
Який член речення називається **присудком**?

65. 1. Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

Навкруги був невеличкий гайок. Осінь уже поклала на нього свою важку руку. Жовте листя, тремтячи й коливаючись у повітрі, тихо раз по раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям. На землі вже лежав товстий і м'який шар такого листя. Падаючи з дерева, нове листя тихо і якось таємно шелестіло.

За *Борисом Грінчéнком*

2. Випиши з кожного речення головні члени.
3. Випиши іменники із залежними від них прикметниками. Від іменника до прикметника усно постав питання.

66. 1. Прочитай. У кожному реченні знайди його основу.

1. Цей дощ — мине! По ринвах, по листках збіжить вода блакитна і весела. 2. Роса голубими струмочками із листя на землю тече. 3. Довго дзвеніли роси незбиті. Вилився в тугу спів солов'я.

4. В ранковім озері купаються зірки. 5. Під дощ заснули голуби у тихім затінку ліщини. 6. Наш стяг — пшениця у степах під голубим склепінням неба. 7. А небо — тихе і безмовне. (З творів *Ганни Чубач*)

2. Назви слова, вжиті у переносному значенні. Добери до них синоніми.

67. 1. Прочитай уривок з вірша. Яка його головна думка?

БУХАНЕЦЬ

Дасть мені матуся скибку:
— Хлопчику, гляди,
ти ж на вулицю гуляти
з хлібом не іди!

Бо упустиш ненароком,
стопчеш чобітьми.
В буханець отой пахучий
душу вклали ми;

не спочили, недоспали
влітку й восени.
Тож не кривди хліба, синку,
крихти не зрони.

Лідія Компанієць

2. Знайди у вірші синоніми до слова *кидати*.
3. Прочитай спонукальне речення із звертанням. Поясни розділові знаки в ньому.
4. Випиши з вірша всі дієслова. Встанови, з якими словами вони зв'язані і на які питання відповідають. Зверни увагу на написання *не* з дієсловами.

68. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте текст. Поміркуйте, що треба зробити зі словами, які подано в дужках.

ОСІННІЙ ГОСПОДАР

Осінь. Хазяйнує жовтень скрізь, де не глянь. Убрав золотом сади, ліси й парки і (струшувати) додолу (жовтий) листячко.

Ну, навіщо ж, жовтню, роздягаєш дерева? Залишив би їм це вбрання, воно ж (такий) гарне.

Та не (слухати) жовтень нікого: знай своє діло робить. Припорошив (сріблястий) снігом дахи, вкрив памороззю (земля), навіть (маленький) калюжки сховав під (тонкі) скельцями (лід).

2. Спишіть третій абзац, розкриваючи дужки.

69. 1. Прочитай текст. Яка його мета?

Ти, мабуть, не раз спостерігав, як часом улітку поч..нає йти дощ, а потім замість краплинок на землю падають кр..жані кульки — градинки. Або восени чи навесні раптом закружляють у повітрі лапаті сніжинки. Чому так буває?

Градинки і сніжинки — це ті самі водяні краплини. Але поки вони л..тіли з хмари до з..млі, потрапили в холодне повітря й замерзли. Так само, коли настають з..мові холоди, зам..рзає вода в річках і озерах.

За *Григорієм Карпенком*

2. Випиши з тексту чотири словосполучення. Поясни, за допомогою чого зв'язані у них слова.
3. Поясни правопис слів з пропущеними буквами.

70. П о п р а ц ю й с а м о с т і й н о!
1. Прочитай текст.

Вечоріло. З високих гір на м'яких лапах підкрадались сутінки. Луна котилася лісом і нечутно лягала на високі трави, завмирала в гущавині.

2. Випиши словосполучення. За допомогою питань встанови зв'язок між словами. Назви словосполучення, в яких слова зв'язані між собою тільки за допомогою закінчень.

В и к о н у й т а к:

Підкрадались (звідки?) з гір.

П о я с н ю й т а к: У словосполученні *високих гір* слова зв'язані за допомогою закінчення *-их*.

71. 1. Прочитай текст.

ДЗВІНОК У ДВЕРІ

— Славчику, я мушу йти на роботу. Поводься чемно і чекай тата,— попросила мама.

Час минав... А тато все не приходив. Раптом пролунав дзвінок у двері. Хлопчик прислухався... Славчик знає, що то не тато, бо він сам відчиняє двері.

«Що робити? Відчиняти не можна... Треба щось таке зробити, щоб подумали, що я в домі не сам»,— вирішив Славчик.

Він тихенько відійшов від дверей, увімкнув гучніше телевізор і голосно крикнув:

— Тату, ти чуєш? Дзвонять у двері! Відчиняти? Ні? Ти сам? Добре! — і тут же подумав, що варто було б зателефонувати до сусіда. Так, на всяк випадок.

2. Що зробив би ти у подібній ситуації? Коротко запиши своє міркування.

72. 1. Прочитай текст. Спиши, вставляючи пропущені букви.

«Л..ГКОВАЖНІ» РІЧКИ́

А чи бачили ви де-небудь річки, що перет..наються? На з..мній кулі є й такі. Наприклад, біля польського міста Вонгровця дві річки перет..наються під прямим кутом. Кожна з них після цього т..че своїм руслом далі. Справжні д..ва творить пр..рода!

2. У написанні яких слів тобі допомогло правило? Коли довелося звернутися до словника?

3. Встанови зв'язки між членами останнього речення. Яке це речення за метою висловлювання та інтонацією?

73. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Складіть речення за поданими схемами.

1. (Х т о?) ⇄ (щ о р о б л я т ь?) — співають
   (щ о?) ...
   (я к у?) ...

2. (Х т о?) ⇄ (щ о з р о б и в?)
   (я к и й?) ... (к у д и?) ...

2. Назвіть члени речення, що залежать від підмета. На які питання вони відповідають?
3. Назвіть члени речення, що залежать від присудка. На які питання вони відповідають?
4. Запишіть складені речення.

74. 1. Прочитай текст.

Зима. **Навколо біліють сніги. Мороз ніби пензлем розмалював вікна.**

Дерева обсипані інеєм і обліплені снігом. Нерухомі, білі, немов кришталеві, стоять вони, як у казці, і сяють самоцвітами від першого променя січневого сонця.

Ранок. **Над кожною хатою стовпом в'ється дим.** Тихо. Здається, що село ще спить: на вулицях нема нікого. Але в кожній хаті давно кипить робота: сім'я готується до Святвечора.

Олекса Воропай

2. У виділених реченнях визнач головні та другорядні члени.
3. Побудуй схеми виділених речень за зразком, поданим у вправі 73.
4. Скажи, в якому значенні в тексті вжито слово *кипить*.

75. Яку корисну справу ти сьогодні зробив? Напиши про це кількома реченнями.

§ 9. Однорідні члени речення

76. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте речення. Визначте в них головні та другорядні члени.

1. Вітер віє, повіває, по полю гуляє. (*Тарас Шевченко*) 2. Червонясте, золотисте опадає з клена листя. Діти ті листки збирають, у книжки їх закладають. (*Іванна Блажкевич*) 3. На горбочку, у долині розцвіли волошки сині. Оля, Леся їх збирають, у букетики складають.

2. Встановіть, з якими словами в реченні зв'язані слова, що перелічуються. На які питання вони відповідають? Які це члени речення?

Члени речення, які відносяться до одного й того самого слова і відповідають на одне й те саме питання, називаються однорідними членами речення. Однорідними можуть бути підмети, присудки і другорядні члени.

Якщо однорідні члени речення вимовляються з перелічувальною інтонацією, то на письмі між ними ставиться кома.

3. Спишіть речення. Однорідні члени позначте за зразком.

Зразок.

На горбочку, у долині розцвіли волошки сині.

77. 1. Прочитай текст і скажи, коли це буває.

Тихий плин ріки.

Пологий, укритий густою травицею берег. Тут і там багаття й гурти веселих, збуджених хлопців та дівчат навколо них... Лунає пісня: «Наше Купайло з верби, з верби...» Стрибання через вогонь, кидання віночків на воду...

2. Розкажи, що ти знаєш про цей веселий народний звичай.
3. Випиши однорідні члени речення разом зі словами, від яких вони залежать.

78. Прочитай речення. Виділені слова заміни за зразком однорідними членами речення. Запиши.

1. **Четверо дітей** читають цікаву книжку. 2. У наших краях зимують **різні птахи.** 3. На столі лежать **три підручники.** 4. У четвертому класі учні вивчають **різні предмети.**

Зразок. ***Оля, Оксана, Василько і Тарас*** *читають цікаву книжку.*

§ 10. Поєднання однорідних членів речення за допомогою сполучників

79. Прочитай вірш і прислів'я. Зверни увагу, як з'єднані однорідні члени речення.

1. Дві хмароньки **пливли** кудись
в убранні золотім
і мовчки **зупинилися**
над краєм чарівним.

Річки ясні **жемчужились,**
шуміли і пливли.
Лани **зливались** з луками,
пахтіли і цвіли.

Олександр Олесь

Жемчýжились — виблискували, як перли.

2. Навчання — **нелегка** праця, **але** дуже **потрібна.**
3. Не **одяг** прикрашає людину, **а розум.**

- Однорідні члени речення можуть з'єднуватися за допомогою слів *і(й), а, але* та ін. Це с п о л у ч н и к и.
- **Між двома однорідними членами перед сполучником *і (й)* кома не ставиться.**
- **Перед сполучниками *а, але* кома ставиться завжди.**

80. 1. Прочитай текст. Добери заголовок.

Ми — українці. Мова наша — українська. Це мова, якою ми розмовляємо й думаємо, без якої не мислимо свого існування. Вона прекрасна, багата і мелодійна. Тому не дивно, що нашу рідну мову називають солов'їною. Рідна мова — неоціненний скарб, який потрібно не тільки любити, а й берегти як зіницю ока.

2. Спиши. Підкресли однорідні члени у четвертому реченні. Поясни, як вони між собою з'єднані.

Наша мова – українська.

81. 1. За допомогою сполучників та інтонації перелічування усно об'єднай речення кожної групи в одне так, щоб не повторювались ті самі слова.

1. У нічному небі яскраво світять зорі.
У нічному небі яскраво світить місяць.

2. Я дуже люблю Україну.
Я дуже люблю рідний край.
Я дуже люблю свою роди́ну.

2. Запиши утворені речення.
3. Підкресли однорідні члени речення.

З в е р н и у в а г у! Якщо однорідні члени речення з'єднані сполучником *і (й)*, то вони вимовляються з перелічувальною інтонацією. Якщо однорідні члени речення з'єднані сполучниками *а, але*, то вони вимовляються з інтонацією протиставлення: перший однорідний член вимовляється з підвищенням голосу, а другий — із зниженням. Наприклад: *Школярі не тільки обкопували дерева, а й поливали їх.*

82. 1. Повчися читати правильно! Керуйся правилом.

1. Насінням ялини годується ця весела, рухлива і голосиста пташка. 2. Пташки люблять чистоту і порядок. Кожну пір'їнку дзьобом переберуть, розправлять. 3. Впав шуліка, але не випустив синицю з кігтів. 4. Василь упіймав синичку і обережно поніс її у руках.

2. Спиши речення.
3. У першому й останньому реченнях підкресли головні та другорядні члени.
4. Поясни написання слів *пір'їнку, кігтів*.

83. П о п р а ц ю й т е р а з о м!
Встановіть зв'язки між словами в реченні. Користуйтеся схемою.

Учителька розповідала нам про далекі походи, цікаві зустрічі, захоплюючі пригоди.

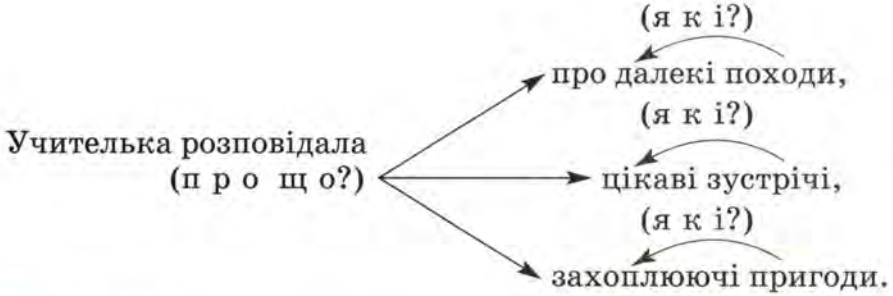

Однорідні члени речення можуть мати при собі залежні слова.

84. 1. Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

У саду на лавці сидів Музикант. Він грав на флейті. До його чудової пісні прислуха́лись пташки, дерева, квіти. Навіть Вітер приліг під кущем і з подивом слухав гру на флейті. Грав Музикант про яскраве сонце на блакитному небі, про біленьку хмаринку, про сіреньку пташку жайворонка і про щасливі дитячі очі.

За *Василем Сухомлинським*

2. Спиши. Підкресли однорідні члени речення.
3. В останньому реченні спочатку назви тільки однорідні члени, а потім перелічи їх разом із залежними словами.

85. 1. Прочитай текст. Знайди речення з однорідними членами. Постав до них питання.

Над зеленими лісами над широким і привільним **степом** над повноводними ріками пролітає лагідний вітер. Перебирає він стеблини золотої пшениці, бавиться вусатими ячменями і голу́бить ніжні шовкові трави. Та ось махне вітер своїми дужими **крилами**, злетить у голубе піднебесся, вдариться в кучеряві верхів'я дубів, заколише замріяні **верби** над **тихим** ставом. І від того вітру співає рідна земля. Повнятьс я співом її безкраї простори.

2. Спиши перше речення. Постав у ньому розділові знаки. Підкресли однорідні члени із залежними від них словами.
3. До яких слів можуть бути перевірними виділені слова? Назви по кілька таких слів.

86. 1. Прочитай речення з однорідними членами.

Україна багата на степи, ліси, озера. У лісах ростуть дуби, берези, сосни і багато інших дерев.

2. Пошир речення словами, залежними від однорідних членів. Запиши. Як змінилися від цього речення?
3. Склади самостійно два речення з однорідними членами, що мають залежні слова. Запиши.

87. 1. Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

Знання допомагають сьогодні людині спускатися на дно океану і проникати в космічні глибини. Знання допомагають винаходити нові й нові машини, щоб важка праця ставала легкою й цікавою.

Без знань не можна стати добрим працівником. Навчання — подорож у світ знань, світ **захоплюючий** і **безмежний**.

океа́н

2. Випиши речення з однорідними членами.
3. Якими сполучниками з'єднані однорідні члени і як їх треба читати?
4. Добери усно синоніми до виділених слів.

88. 1. Прочитай вірш. Добери до нього заголовок. Знайди синоніми.

Літній вечір... Гори в млі,
в зо́лоті вершини...
А під ними ллється десь
пісня України.

Гасне вечір... Сон обняв
гори і долини...
А між горами літа
пісня України.

Ніч давно... Заснуло все...
Тільки море плине,
та щебече понад ним
пісня України.

Олександр Олесь

2. Порівняй вимову і написання слова *ллється*. Назви у ньому всі звуки.
3. У другій строфі знайди однорідні члени речення. Як вони пов'язані?

89. 1. Прочитай лист відомого литовського письменника, адресований українським школярам.

МОЛОДІ МОЇ УКРАЇНСЬКІ ДРУЗІ!

Любіть усе, що красиве й прекрасне,— природу, труд, поезію, живо́пис, мужній спорт, чарівну́ музику. Прекрасне допомагає людині жити, працювати, цінувати дружбу, любити своїх товаришів, свою Батьківщину, будувати життя, допомагає стати справжньою людиною.

Я хочу, щоб ви дружили з литовськими дітьми, відвідували мій Неманський край. Учіться дружити між собою з ранніх років. Дружба робить нас багатшими, **облагороджує, олюднює**. Стати справжньою людиною — мета кожного з нас. Бажаю вам успіхів і щастя.

Едуардас Межелайтіс

2. До чого автор листа закликає українських школярів? Які міркування висловлено в листі?
3. Випиши речення з однорідними членами. Повчися читати їх з правильною інтонацією.
4. Поміркуй, що спільного в будові виділених слів. Добери усно інші слова з таким самим префіксом.

90. 1. Прочитай текст і розглянь малюнок на с. 44. Яку частину тексту ілюструє малюнок?

Набрали хлопці в кишені різного насіння, крихт, обрізків з капусти і пішли на лижах у ліс. Василь виліз на невисоку осику, приладнав там дошку і насипав поживи для пташок. Потім Василь і Миколка побігли кататись на лижах, поки пташки злетяться.

Покатались хлопці й зайшли до своєї їдальні. А там уже йде справжній бенкет. Налетіли щиглики галасливі, чижі, засмучені чечітки-сирітки, снігурі, вівсянки і навіть горобчик хитро клює насіннячко.

Шум, галас! А синичка собі підлетить обережно до дошки, схопить конопляне насіннячко, потім сяде на гілку, розлущить його, проковтне зернятко і — назад.

Приємно хлопцям, що вони стільки пташок нагодували.

Так усю зиму Василь і Миколка підгодовували птаство.

За *Олександром Копиленком*

2. Визнач тему тексту. Добери заголовок.
3. У першому й останньому реченнях знайди головні члени. Усно встанови зв'язки між членами речень.
4. Випиши кілька речень з однорідними членами. Поясни розділові знаки.
5. Підготуйся стисло переказати текст.

91. 1. Прочитай текст.

Мороз міцно скував поліську землю. Високі снігові замети громадяться на полях, по селах, в лісах. Рипить ліс од морозу, дерева туляться одне до одного.

2. Спиши речення, в якому є дві граматичні основи.
3. Знайди і прочитай речення з однорідними членами.
4. Випиши однорідні члени разом зі словом, від якого вони залежать.

92. 1. Прочитай речення і порівняй його зі схемою.

Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива.

═══ та ═══ ———…, … ——— ═══.

2. Скільки основ у цьому реченні? Спиши речення. Основи підкресли.

З в е р н и у в а г у! Речення, в якому дві чи більше основ, є с к л а д н и м.
Одна частина складного речення на письмі відділяється від іншої комою.

93. 1. Прочитай вірш.

Вогнем осіннім спалахнуть
ліси, і над лісами
пташині зграї попливуть,
підхоплені вітрами.

А потім листя облетить,
пошурхне й почорніє,
і сиве небо задощить,
і перший сніг посіє.

Микола Луків

2. З'ясуй, скільки частин має складне речення у другій строфі. У кожній його частині визнач основу.
3. Спиши ту строфу вірша, в якій є однорідні члени. Однорідні члени підкресли.

94. 1. Прочитай речення.

1. Тарас вира́зно прочитав вірш. Учителька поставила йому гарну оцінку. 2. Учні пішли в кіно. Закінчились уроки. 3. Була глибока ніч. Друзі ще не спали. Вони ділилися враженнями від кінофільму.

2. Об'єднай кожну групу речень в одне. Для зв'язку використай сполучники *і, коли, але, бо*.
3. Утворені речення запиши. Не забудь поставити коми перед сполучниками.

95. 1. До речень лівого стовпчика добери продовження з правого. Поєднай їх і прочитай народні прислів'я.

Літо збирає,	а у матері серце болить.
Якщо не навчив батько,	то чоловік мудріє.
Краще без вечері лягати,	а зима з'їдає.
Хто багато читає,	то не навчить і дядько.
Як голова сивіє,	той багато знає.
Дітки плачуть,	але без боргів уставати.

2. Запиши утворені прислів'я. Які це речення за будовою?
3. Знайди і підкресли граматичні основи у другому реченні.

Запитання для повторення

1. Які є види речень за метою висловлювання та інтонацією?
2. Що називається **граматичною основою речення**?
3. За допомогою чого пов'язуються слова в реченні?
4. Які члени речення називаються **однорідними**? Як вони пов'язуються між собою?

ІМЕННИК

§ 11. Повторення вивченого про іменник

96. 1. Прочитай виразно вірш. Про що в ньому йдеться? Добери заголовок. Чи все у тексті тобі зрозуміло? Сформулюй запитання до тексту і звернися з ними до вчителя.

Як намистини, диво калино́ве —
частини мови!
Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — називати **речі...**
Ну а візьмімо назву — **дієслово,**
само підказує, що **діє слово!**
Прикметник дасть іменнику–предмету
якусь його **ознаку** чи **прикмету.**
Числівник може визначить тобі
число речей, **порядок** при лічбі.
А поспитай звичайного **займенника,**
за кого він у мові? **За іменника!**
Прислівник звик, незмінюваний в мові,
ознаки різні виражать **при слові.**
Сполучник каже: скромну роль я маю,
але слова я в мові **сполучаю.**

За *Дмитром Білоусом*

2. Які з названих у вірші частин мови тобі вже відомі? Які з них ти ще не знаєш? Яку роль у мовленні виконує кожна з названих частин мови? Наведи приклади слів, що належать до відомих тобі частин мови.
3. За якими ознаками ти розпізнаєш іменники? Поясни, навівши приклади.

97. 1. Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

Україна — наша Батьківщина. Її **надра** багаті **вугіллям,** залізною **рудою,** а на родючих **чорноземах** вирощують щедрі врожаї **пшениці** та інших зернових

культур. А яка мальовнича природа України — Дніпро, Поділля, Карпати, Полісся, Крим!

Наша Вітчизна подарувала **людству** прекрасні народні пісні, геніальні твори Тараса Шевченка і Лесі Українки, Володимира Винниченка й Олександра Довженка та багатьох інших видатних своїх **синів** і **дочок.**

2. Знайди в тексті іменники. Випиши їх групами: спочатку — загальні та власні назви, потім — іменники, що означають назви істот і неістот (усього чотири групи).
3. Визнач, на які питання відповідають виділені іменники. Які з них належать до певного роду: чоловічого, жіночого, середнього? Рід якого іменника ти не зміг визначити?

98. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте правило. Складіть і запишіть запитання до нього. Потім, закривши підручник, дайте на них відповіді.

Іменник — це частина мови, що означає назву предмета і відповідає на питання х т о? або щ о? Іменники можуть бути **назвами істот** (х т о?) і **неістот** (щ о?): (х т о?) *школяр*, (щ о?) *Карпати*, (щ о?) *радість*. Іменники бувають **загальними** (*річка, людина*) і **власними** (*Дніпро, Марія*). Більшість іменників належить до одного з **родів** (**чоловічого** — *місяць*, **жіночого** — *хмара*, **середнього** — *сонце*) і змінюється **за числами.** Чисел є два: **однина** (*дерево, будинок*) і **множина** (*дерéва, будинки*). Змінюються іменники і **за питаннями:** (х т о?) *лис*, (к о г о?) *лиса*, (к о м у?) *лисові* тощо.

В і з ь м і т ь д о у в а г и! У науці про мову **предметом** називається все те, до чого можна поставити питання х т о? або щ о?

2. Наведіть приклади іменників, що означають назви предметів, які можна побачити, уявити, помацати чи почути. А які іменники означають те, про що можна лише подумати? Чи є між ними щось спільне? Яке питання поставите до іменників *любов, біль, зелень, холод, боротьба*?

99. 1. Назви предмети, які ти бачиш навколо. До якої частини мови належать названі тобою слова? Яка відмінність між предметом і словом, яке його називає?

2. Прочитай характеристику предмета (стола) і характеристику слова, що означає його назву.

Предмет *стіл* складається з широкої дошки і ніжок. Його виготовляють з дерева, металу, пластмаси, скла. За призначенням столи бувають кухóнні, письмові, журнальні тощо.

Слово *стіл* складається з чотирьох звуків, належить до однієї з частин мови — іменника. Як іменник слово *стіл* має такі ознаки: чоловічий рід, здатність змінюватись за числами (*стіл, столи*) і за питаннями: (щ о?) *стіл*, (ч о г о?) *стола*, (ч о м у?) *столу*, (ч и м?) *столом*, (н а ч о м у?) *на столі*. У реченні іменник може бути головним членом, найчастіше підметом, і другорядним.

3. Самостійно порівняй слова *сонце, верба, сміх* з предметами, назви яких вони означають.

4. Визнач, до якого роду належать слова *сад, дорога, поле, лоб, серце, рука*. А *окуляри, сани*? Як ми визначаємо рід іменника?

100. 1. Розглянь таблицю. Які ознаки властиві іменникам, вжитим у тексті попередньої вправи?

Іменник	На яке питання відповідає	Що означає	Рід, число	Яким є членом речення
стіл	щ о?	предмет	чоловічий рід, однина	підмет
(*з*) *дошки*	з ч о г о?	предмет	жіночий рід, однина	другорядний член
столи	щ о?	предмети	чоловічий рід, множина	підмет

2. Назви ознаки, властиві іншим іменникам, вжитим у тексті.

101. 1. Прочитай текст. Вибери з іменників-синонімів, що в дужках, ті, які найбільше підходять за змістом.

Ось і знайомий ліс. Рівними (шеренгами, рядами, колонами) виструнчились зелені сосни. Поміж ними ростуть білокорі берізки, кремезні дубки, тремтливі осички.

Навколо тихо-тихо. Тільки іноді з глибини лісу чути легкий (гуркіт, грюкання, стукіт) дятла та мелодійний свист (групи, табуна, зграї) синиць.

Заглибившись у сосняк, знімаєте голчасту (скатертину, ковдру, покривало), і відкривається красивий оранжевий (картузик, брилик, шапка) рижика.

За *Олександром Пархоменком*

шере́нга

2. Запиши речення з дібраними іменниками. Зроби висновок про те, яку роль відіграють у мові синоніми.

3. На які частини можна поділити текст? Придумай кінцівку.

4. Обміняйся зошитом із сусідом по парті й перевір, як він виконав вправу.

102. 1. Прочитай текст. Це розповідь чи опис?

Море стемніло, змінилось. Дрібні **хвилі** зливались докупи і підкрадались до **берега**, падали на пісок і розбивались на піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало.

Михайло Коцюбинський

2. Випиши іменники. Познач у дужках їх рід і число.

З р а з о к.

Море (с. р., одн.).

3. Знайди в тексті слова з ненаголошеними [е], [и]. Добери до них перевірні. Правопис якого слова не можна перевірити, а треба запам'ятати? Для яких слів можуть бути перевірними виділені слова?

4. Вивчи напам'ять вірш Дмитра Білоуса про частини мови (впр. 96).

103. 1. Прочитай речення і знайди в кожному з них іменники-антоніми.

1. Зима без снігу — літо без хліба. 2. Батьківщина — мати, чужина — мачуха. 3. Згода будує, незгода руйнує. 4. Що в порядку лежить, само в руку біжить, а в безладді й коня знайти важко. 5. Правдою цілий світ зійдеш, а неправдою ані до порога. 6. Лиха та радість, по котрій сум наступає. (*Народна творчість*) 7. Геть, привиди війни! Хай буде славен мир! (*Максим Рильський*)

2. Випиши іменники-антоніми парами.
3. Зроби висновок про те, яку роль відіграють у реченнях антоніми. Звір свій висновок з наведеними далі відомостями.

З в е р н і т ь у в а г у! Синоніми й антоніми використовуються як засоби увиразнення мовлення. Іменники-синоніми дають можливість вибрати найточніше, найвиразніше і найдоречніше слово. Українська мова багата на синоніми. Уживання іменників-антонімів допомагає яскравіше відобразити протилежні явища довкілля.

104. 1. Прочитай текст. У якому значенні вжито виділений іменник?

Учні на класних зборах засуджували Юрка за те, що він кривдить слабших за себе. Хлопець сидів, не промовивши жодного **слова**. Потім не витримав і сказав: «Прошу **слова**». Вставши з місця, він мовив: «Я визнаю, що чинив неправильно. Даю **слово**: зі мною ніколи такого більше не трапиться».

2. Доповни висловлювання: «Є іменники, що мають лише одне значення, наприклад: *сойка* (птах), *карась* (риба). Їх називають однозначними. А є іменники, що мають...» Наведи приклади з тексту вправи.

105. 1. Прочитай текст. Розкажи, як слова стають багатозначними.

Цікаво, що для вираження нового змісту не обов'язково створювати нове слово. Можна доповнити існуюче слово новим значенням. Наприклад, старе

слово *супутник* стало вживаним у наші часи в значенні пристрою, запущеного в космос, що рухається навколо Землі або іншого небесного тіла.

2. У якому новому значенні вживаються тепер слова *двірник, дипломат, диск, миша*?

3. Поєднай іменники *ніс, перо, ключ, бік* з іншими словами так, щоб показати їх багатозначність.

Зразок.

Ніс човна. Кирпатий ніс.

106. Попрацюйте разом!

1. Прочитайте. Визначте, що це — текст чи окремі речення. Доведіть свою думку.

Взагалі, золото — це дорогоцінний метал. Але є ще «чорне» і «біле золото».

«Чорне **золото**» добувають у **шахтах Донбасу**. «Біле золото» вирощують на полях Середньої Азії.

А коли в засушливу пору року в степах випадає рясний життєдайний дощ, люди радіють і кажуть: «Золото падає з неба».

2. Наведіть з тексту приклади вживання іменників у прямому і переносному значенні.

3. Усно проаналізуйте виділені слова у такій послідовності:

1. Аналізоване слово.
2. Частина мови.
3. Власна чи загальна назва.
4. Назва істоти чи неістоти.
5. У якому значенні вжито (прямому чи переносному)?
6. Рід.
7. Число.
8. З якими словами зв'язане в реченні?
9. На яке питання відповідає?
10. Яким є членом речення — головним чи другорядним?

107. 1. Склади по два речення з кожним з поданих іменників, уживаючи їх у прямому і переносному значенні.

Орел (птах і людина), океан (водний простір і будь-який великий простір).

2. Склади усний опис зображеного птаха.

§ 12. Відмінювання іменників

Які відмінки є в українській мові? Що означає кожен з них?

108. 1. Прочитай. Які почуття хлопчика передано у тексті? Як вони відгукуються в тобі? Спробуй висловити своє враження від прочитаного.

З неба летіла на землю **сніжинка**. Вона була легка, ніжна, прозора, мов пушинка. І красива, мов зірка.

На землі стояв хлопчик і стежив за **сніжинкою**. Він думав: ні, не треба падати **сніжинці** на землю. Не треба її затоптувати. Хлопчик простяг долоню. Він захотів приголубити **сніжинку**. А вона впала на теплу, добру руку хлопчика й розтала. Залишилась на долоні лише крапелька, мов сльозинка.

За *Василем Сухомлинським*

2. Випиши словосполучення з виділеними словами за зразком. Вкажи, на які питання відповідає іменник *сніжинка*.

З р а з о к.

Приголубити (що?) сніжинку.

109. П о п р а ц ю й т е п а р а м и!
Прочитайте правило. Поставте один одному запитання за його змістом і дайте на них відповіді.

Предмети, які нас оточують, різні за формою: круглі, овальні, прямокутні тощо. Слова також можуть мати різні форми, коли в них змінюється лише закінчення (як в іменника *сніжинка*), а основне значення залишається незмінним.

Зміна закінчень іменників називається в і д м і н ю в а н н я м, або з м і н ю в а н н я м з а в і д м і н к а м и. Іменники мають сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. Шість із них відповідають на певні питання. Сьомий, кличний відмінок, не відповідає на питання. Його використовують у звертаннях.
Різні форми одного й того самого слова треба відрізняти від спільнокореневих слів, які різняться і за будовою, і за значенням: *сніг, снігур, підсніжник*.

110. П о п р а ц ю й т е р а з о м! 1. Розгляньте таблицю.

Назва відмінка	Скорочене позначення відмінка	Питання, на які відповідає відмінок	Приклади відмінювання іменників	
			в однині	у множині
Називний	Н.	х т о? щ о?	моряк	моряки
Родовий	Р.	к о г о? ч о г о?	моряка	моряків
Давальний	Д.	к о м у? ч о м у?	морякові(-у)	морякам
Знахідний	З.	к о г о? щ о?	моряка	моряків
Орудний	О.	к и м? ч и м?	моряком	моряками
Місцевий	М.	н а к о м у? н а ч о м у?	(на) моряко-ві(-у)	(на) моряках
Кличний	Кл.	———	моряче	моряки

2. Запам'ятайте назви відмінків по порядку і питання, на які вони відповідають. Зверніть увагу, як скорочено позначаються відмінки.

3. Провідміняйте усно за поданим зразком іменник *вечір* в однині і множині. Зверніть увагу на питання знахідного відмінка. Складіть три речення з різними формами цього слова. Запишіть.

З а п а м' я т а й т е! **Форма називного відмінка однини є п о ч а т к о в о ю ф о р м о ю іменника.**

111. 1. Прочитай вірш.

Називний питає: х т о ти? щ о ти?
Хоче він про наслідки роботи
і про тебе чути лиш похвали,
щоб тебе як приклад **називали**.
Родовий доскіпує свого —
хоче знати він: к о г о? ч о г о?
І про тебе знать, якого роду,
що немає роду переводу.
Все **давальний** дасть — не жаль йому,
але хоче знать: к о м у? ч о м у?
Знать про тебе, гожого на вроду,
що даєш і ти свому народу?
У **знахідного** свої потреби:
він — к о г о? і щ о? — питає в тебе.
І кого всі ми за друзів маєм,
і що друзі роблять нам навза́єм?
А **орудний** хоче знать: к и м? ч и м?
У труді орудуй разом з ним.
Хоче знать: що здатний ти утнути?
Чим ти сильний? Ким ти хочеш бути?
А **місцевий** — д е? В якому місці?
Хоче знати — у селі чи в місті?
Кличний закликає всіх навколо:
гей, Іване, Петре чи Миколо,
ви не будьте сонні та байдужі...

Дмитро Білоус

Навза́єм — взаємно.

2. Добери до вірша заголовок. Що виражає дібраний тобою заголовок — тему чи головну думку вірша?

3. Розкажи, які значення можуть мати відмінки іменників. Спробуй пояснити їх назви. Порівняй питання місцевого відмінка у вірші і в таблиці (впр. 110).

112. 1. Прочитай уривок з листа грузинського школяра до його друга з України. Визнач, яких знань з української мови не вистачає хлопчикові.

Добрий день, Сергійко!

Велике спасибі за подарунок — **книжка** «Юрко Васюта» Олеся Донченка. У нас в **магазин** немає **ця книжка**. Сьогодні я прийшов з **книжка** «Юрко Васюта» до мого друга Реваза. Ми з ним вивчаємо **українська мова**. А допомагає нам твій земляк, який живе у **наш будинок**. Разом ми розглядали твій подарунок. У **книжка** багато **цікавий малюнок**.

2. У яких відмінках слід поставити виділені слова? Спиши, виправляючи помилки.

3. Поясни, що тобі допомогло поставити виділені слова в потрібній формі.

113. 1. Прочитай. Визнач тему й основну думку вірша.

ХОДІМО В ПОЛЕ, СИНУ

Ходімо влітку в поле, любий **сину,**
там хліб живе у буйному **колоссі.**
Тужавіють, повнішають **зернини:**
краси такої ти не бачив досі.

Ходімо в поле в гожі дні та в сльоту
трудитися, мій сину, на **землі,**
щоб ти пізнав, якої **праці** й поту
хліб коштує на ниві й на **столі.**

Степан Жупанин

влі́тку
улі́тку

2. Визнач, у якому відмінку стоять виділені іменники. Випиши їх, постав у початковій формі (у називному відмінку однини).

Зразок.

У колоссі, п. ф. — колосся.

3. Знайди речення із звертаннями, поясни розділові знаки.

114. 1. Прочитай виразно текст і добери заголовок. Які образи виникли у твоїй уяві? Визнач пору року, описану в тексті. Свій висновок обґрунтуй. Які вислови сподобалися тобі своєю незвичністю і красою?

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитна діброва під селом.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. Аби я був чародієм, то сказав би таємниче слово і повернув би їх!

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнусь догори і сам собі не вірю: від річки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

За *Михайлом Стельмахом*

2. Знайди у тексті п'ять іменників. Визнач відмінок кожного з них, назви початкову форму.

115. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Розгляньте таблиці, в яких подано зразки відмінювання іменників відповідно до норм української літературної мови. Зверніть увагу на різницю у відмінюванні іменників жіночого роду в таблицях 1 і 2. Чим різняться ці іменники у початковій формі?

Таблиця 1. **Відмінювання іменників в однині**

Відмінок	Питання	Жіночий рід			
Н.	х т о? щ о?	коза	зозуля	Віра	тиша
Р.	к о г о? ч о г о?	кози	зозулі	Віри	тиші
Д.	к о м у? ч о м у?	козі	зозулі	Вірі	тиші
З.	к о г о? щ о?	козу	зозулю	Віру	тишу
О.	к и м? ч и м?	козою	зозулею	Вірою	тишею
М.	н а к о м у? у (н а) ч о м у?	на козі	на зозулі	на Вірі	у тиші
Кл.	___	ко́зо	зозуле	Віро	тишо

Таблиця 2. **Відмінювання іменників в однині**

Відмінок	Питання	Жіночий рід			
Н.	х т о? щ о?	Любов	радість	осінь	ніч
Р.	к о г о? ч о г о?	Любові	радості	осені	ночі
Д.	к о м у? ч о м у?	Любові	радості	осені	ночі
З.	к о г о? щ о?	Любов	радість	осінь	ніч
О.	к и м? ч и м?	Любов'ю	радістю	осінню	ніччю
М.	н а к о м у? у ч о м у?	на Любові	у радості	в осені	у ночі
Кл.	___	Любове	радосте	осене	ноче

Таблиця 3. **Відмінювання іменників в однині**

Відмінок	Питання	Чоловічий рід			
Н.	х т о? щ о?	кінь	батько	край	бір
Р.	к о г о? ч о г о?	коня	батька	краю	бору
Д.	к о м у? ч о м у?	коневі (-ю)	батькові (-у)	краю (-єві)	бору
З.	к о г о? щ о?	коня	батька	край	бір
О.	к и м? ч и м?	конем	батьком	краєм	бором
М.	н а к о м у? н а (у) ч о м у?	на коні (-еві)	на батькові (-у)	у краю (-ї)	у бору
Кл.	___	ко́ню	батьку	краю	боре

Таблиця 4. **Відмінювання іменників в однині**

Відмінок	Питання	Середній рід			
Н.	х т о? щ о?	**місто**	**море**	**обличчя**	**лоша**
Р.	к о г о? ч о г о?	**міста**	**моря**	**обличчя**	**лошати**
Д.	к о м у? ч о м у?	**місту**	**морю**	**обличчю**	**лошаті**
З.	к о г о? щ о?	**місто**	**море**	**обличчя**	**лоша**
О.	к и м? ч и м?	**містом**	**морем**	**обличчям**	**лошам**
М.	н а к о м у? н а (у) ч о м у?	у місті	у морі	на обличчі	на лошаті
Кл.	___	**місто**	**море**	**обличчя**	**лоша**

З в е р н і т ь у в а г у на слова *радість, осінь, ніч, Любов, кінь, край, бір*. У початковій формі ці слова не мають закінчення (воно є н у л ь о в и м). В інших відмінках у цих словах закінчення з'являється: *радості, осені, ніччю, Любові, конем, краєм, бору*.

2. Іменники якого роду і в яких відмінках можуть мати два закінчення?

3. Поміркуйте, коли вам можуть знадобитися ці таблиці. Звертайтеся до них при потребі.

З в е р н і т ь у в а г у! У відмінюванні іменників є спільні й відмінні риси. За поданими в таблицях зразками відмінювання можна перевірити правильність написання закінчень іменників, які мають спільні ознаки: той самий рід; однакове закінчення у початковій формі; твердий, м'який або шиплячий ([ж], [ч], [ш]) кінцевий приголосний звук основи.

116. 1. Визнач, за зразком яких іменників, поданих у таблицях, відмінюються такі слова: *гаю, печі, парти, селом*. Для цього виконай такі дії:

1. Постав іменник у початкову форму.

2. Знайди у таблицях іменник того самого роду і з тим самим закінченням у називному відмінку. Якщо закінчення у слові нульове, орієнтуйся на кінцевий приголосний звук основи.

2. Провідміняй у зошиті два іменники, познач закінчення.

117. 1. Розглянь малюнки.

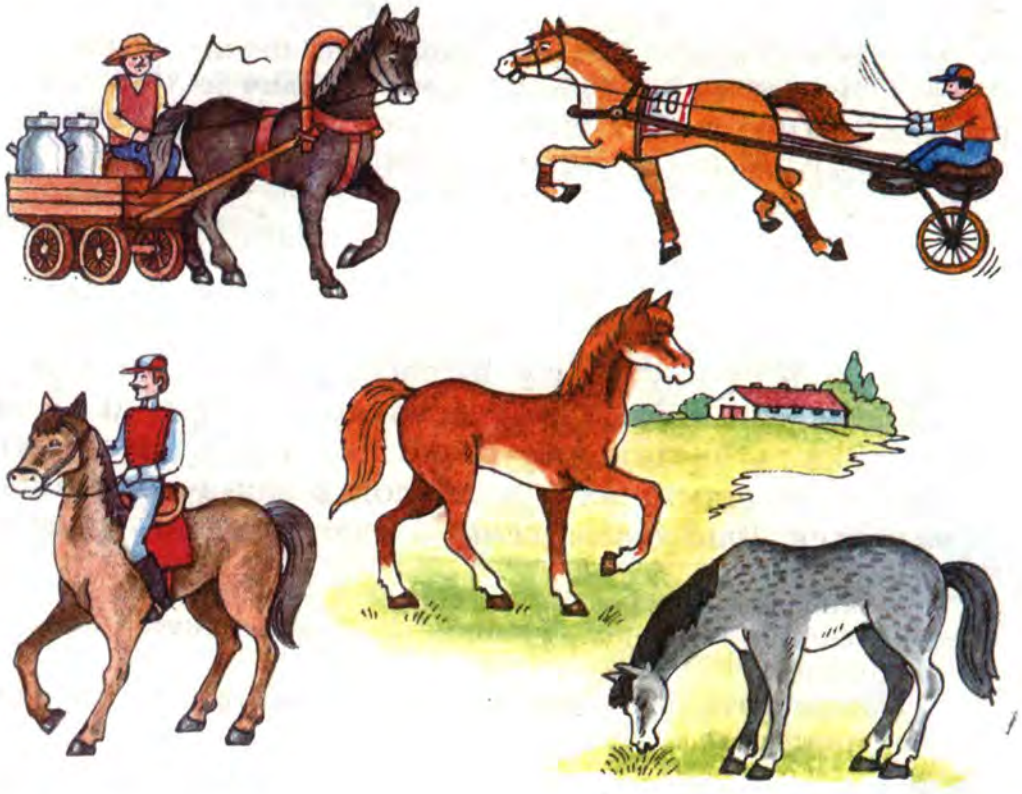

2. За кожним малюнком склади і запиши речення. Визнач, у яких відмінках ужито іменник *кінь*. При потребі звертайся до таблиці 3 на с. 58.

3. Пригадай, чому давальний і місцевий відмінки мають такі назви.

118. 1. Прочитай, вставляючи потрібні за змістом іменники. Утворені речення запиши. Визнач відмінок іменників.

Ми (з ким?) ... вирушили (до чого? куди?) ... .
Там (біля чого?) ... стояв (що?) ... . Ми сіли в нього і почали кататись (по чому?) ... . Потім узялися (чим?) ... ловити (що?) ... . А ввечері повернулися додому (з чим?) ... .

2. З'ясуй, чи можна вважати записані речення текстом. Який це текст — опис, розповідь чи міркування?

119. П о п р а ц ю й т е р а з о м! Перегляньте таблиці відмінювання іменників в однині (с. 58—59). Які закінчення мають іменники різного роду: а) у початковій формі; б) у родовому відмінку; в) у давальному відмінку; г) в орудному відмінку?

120. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Теплого осіннього дня в неділю група дітей прямує до школи, що стоїть на березі річки. Біля школи розміщений шкільний звіринець. У ньому живуть козуля, лис, їжачок, рись, зайчик, кінь. Більшість з них діти підібрали ще малятами і виростили у шкільному звіринці.

Діти приносять тваринам їжу: козулі й коневі — свіжої травички і вівса, зайчику — гіллячок, лисові й рисі — по рибині, їжачку — яблуко і грушку. Діти спостерігають за козулею, конем, зайчиком, лисом, риссю та їжачком. Звірі охоче беруться до сніданку, а діти радіють, що зробили добру справу.

2. Визначте, у яких відмінках стоять іменники. Знайдіть іменники, що стоять у тому самому відмінку. Чим пояснюється відмінність їх закінчень?

3. Які недоліки ви помітили у тексті? Перекажіть текст, доповнюючи його та усуваючи недоліки.

121. 1. Прочитай текст і розглянь малюнок на с. 62.

У садку прогулювався Олесь. Він радів, що на старій **вишні** вродило багато ягід. Побачивши поряд маленьку **вишеньку**, Олесь запитав дідуся:

— Дідусю, це донька старої **вишні**?

— Так, донька,— відповів дідусь.

— А внучка у старої вишні буде?

— Буде, Олесю,— відповів дідусь,— якщо ти викохаєш оцю маленьку вишеньку, діждешся з неї ягідок, посадиш **кісточку** — то з неї й виросте внучка старої **вишні**.

— Я вирощу внучку старій **вишні**,— сказав Олесь.

За *Василем Сухомлинським*

2. Чи доводилось тобі садити дерева? Розкажи.
3. Визнач, у якому відмінку вжито виділені іменники. Як ти розрізняєш відмінки іменників, закінчення яких збігаються? Звір свої висновки з правилом.

Іменники, що мають однакові закінчення в давальному і місцевому відмінках однини, розрізняються за значенням і питаннями. Іменники в давальному відмінку найчастіше вказують на особу, якій щось дають, надсилають, чимось допомагають. Наприклад: *Бібліотекар видала **Ларисі** книжку.* А в місцевому відмінку іменники найчастіше вказують на місце (*На **Ларисі** нове пальто*). Крім того, іменники в давальному і місцевому відмінках можна розрізняти за наявністю чи відсутністю прийменників: у місцевому відмінку іменники завжди вживаються з прийменниками, у давальному — майже завжди без прийменників.

122. 1. Прочитай текст. Знайди в ньому незрозумілі слова і з'ясуй їх значення за тлумачним словником. Розкажи, що ти знаєш про українських козаків.

Запорозькі козаки мали за столицю **Січ**. Це було розчищене серед лісу або укріплене частоколом місце. На ньому козаки зводили селище. **Січ** була резиденцією всіх головних старшин козацтва.

В **Сі́чі** жодного значення не мали ні **знатність** роду, ні перевага віку. Цінувалися серед товариства передусім розум, **кмітливість**, досвід та **сміливість**.

За *Дмитром Яворницьким*

Резиде́нція — місце перебування уряду, керівників держави і високопоставлених осіб.

2. Визнач відмінки виділених іменників. Встанови зв'язок між словами у третьому реченні.
3. Поясни розділові знаки в останньому реченні.

держа́ва

123. 1. Прочитай текст, звернувши увагу на виділений іменник, що вжитий у різних відмінках. Як розрізнити відмінкові форми, що мають однакові закінчення?

Усе своє життя українські козаки присвячували **боротьбі** із загарбниками — турками, татарами, польською шляхтою і російським царизмом. У жорстокій **боротьбі** з ворогами запорожці вмирали як лицарі. Зустріти смерть у бою вони вважали для себе за честь.

За *Дмитром Яворницьким*

2. Пригадай, як підписується поштовий конверт. У якому відмінку пишуться на конверті іменники, що позначають прізвище, ім'я та по батькові людини, якій адресується лист?

124. 1. Прочитай текст. Визнач відмінок виділених іменників. Поясни, як ти це зробив.

Гроза почалася серед **ночі**. Спочатку вітер зашелестів у кронах дерев. Трохи згодом раптово сяйнула блискавка, освітила блідим синюватим світлом будинки й дерева і знову повернула їх **пітьмі**

в обійми. Загуркотів грім у **височині** й покотився кудись у **далечінь**. Зашумів дощ.

2. Перекажи текст, користуючись малюнками.

125. П о п р а ц ю й с а м о с т і й н о! 1. Розглянь схеми іменників жіночого роду у формі називного відмінка однини. На яку відмінність між іменниками вказують схеми?

_____ а, _____ □, _____ я.

2. Добери іменники, що відповідають схемам.

126. 1. Прочитай текст. Визнач його головну думку.

Ніщо так не прикрашає людину — і школяра, і дорослого,— як скромність, привітність, щирість, доброзичливість. А почуття власної гідності й честі ніколи не дозволить принижуватися, бути нечесним. І навпаки: ніщо так не викликає зневаги

й обурення, як вияв підлабузництва, нахабності, бездушності. Тож будьмо, друже, завжди людяними!

З книги *«Культура мовлення»*

2. Спиши. Після кожного іменника жіночого роду напиши в дужках його відмінок.

3. Яким за метою висловлювання є останнє речення? Що ти ще можеш про нього сказати?

§ 13. Закінчення іменників у родовому відмінку однини

127. 1. Прочитай і спиши текст, ставлячи іменники, що в дужках, у родовому відмінку однини. Познач у них закінчення. Зроби висновок про те, які закінчення мають іменники чоловічого роду у родовому відмінку однини.

Якщо ви завітаєте передосіннього (день) до поліського (ліс), то не пошкодуєте. Бо ви неодмінно натрапите на вересове поле, сповнене медового (дух) і бджолиного (дзвін), неповторної ясної сині.

Мене, безпросвітного (грибник), вересове поле завжди приворожує. Ні з чим не порівняти цю окрасу Поліського (край)!

За *Євгеном Шморгуном*

2. Чи можна бути впевненим, що завдання виконано без помилок? Прочитай нижче, як потрібно перевіряти закінчення іменників у родовому відмінку однини.

Іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини мають закінчення *-а (-я), -у (-ю)*. Щоб перевірити, яке саме закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини слід писати, потрібно звернутися до орфографічного словника. У словнику поряд з початковою формою (називним відмінком) подається закінчення родового. Наприклад: ***вітряк, -а; сад, -у.***

3. Скористайся словником і перевір, чи правильно виконано завдання.

128. 1. Прочитай текст.

Унизу, поміж опалим листям, пробирається гущавиною осіннього ліс.. їжак. Сьогодні йому не вдалося здобути ні вуж.., ні жук.., ні черв'як.., зате пощастило натрапити на гриби. І ось тепер він несе на голочках шляпки боровик.., маслюк.. і грузд.., а також кущик м'якого зеленого мох.., який знадобиться для зимової постелі. Порив вітр.. зриває з осокор.. багряні листочки, що тихо, без шелест.. опадають додолу.

2. Спиши, вставляючи замість крапок пропущені закінчення. Користуйся орфографічним словником.

Вимовляй:	**Пиши:**
пробира́є[ц':а]	пробирається
осипа́є[ц':а]	осипається
поверта́ю[ц':а]	повертаються

вночі́

вра́нці
ура́нці

129. 1. Постав подані іменники у родовому відмінку однини. Запиши стовпчиками.

борсук	олень	світ	край
лин	ведмідь	майдан	жаль
Київ	Терно́піль	живопис	танець
Житомир	карась	звук	вогонь
Дмитро	Андрій	Буг	Дунай
плече	море	Сейм	Сві́тязь

2. Перевір закінчення іменників за орфографічним словником. Що об'єднує іменники кожного стовпчика?

130. Постав подані іменники у родовому відмінку однини. Знайди зайве слово у кожній групі іменників.

1) малюк, плащ, жовтень;
2) портфель, іній, поле;
3) горох, млин, хлів;
4) мед, сад, біль.

131. Склади речення з поданими словами, ставлячи їх у родовому відмінку однини. Складені речення запиши.

Футбол, теніс, хокей; танець, гопак, козак, вальс; малюнок, гіпс, олівець, пензель.

132. 1. Прочитай текст. Поділи його на абзаци. Поміркуй, чи можна вважати цей текст художнім.

У (вовк) сірого голова велика, широколоба, шия коротка, малорухома. Довжина (тулуб) у (самець) перевищує 120 см. Забарвлення (хутро) влітку рудувате, а взимку бурувато-сірого (колір). Нападає вовк звичайно на (олень, дикий кабан), козулю, а також полює на (заєць, ховрах, водоплавний птах). Лігво він влаштовує серед (бурелом), (чагарник) або густого (очерет). Швидкість (біг) цього (хижак) досягає 80 кілометрів за годину.

З книжки *«Розповіді про звірів»*

2. Спиши, ставлячи іменники, що в дужках, у родовому відмінку однини.
3. Зроби звуко-буквений аналіз слова *шия*.

взи́мку	узи́мку

§ 14. Зміна приголосних перед закінченням *-і* в іменниках жіночого та чоловічого роду

133. 1. Прочитай текст. Які недоліки є в ньому? Як їх усунути?

Почалася заметіль. Цілу добу гуляла **завірюха**. У **завірюсі** зникли дерева і будинки. Потім несподівано почалась **відлига**. Закапало з дахів. Висипали на вулицю діти, радіючи **відлизі**. Скресла **річка**, почалася повінь. По **річці** пливла крига. Прибігши на **берег**, діти дивились, як по **кризі** походжали ворони, шукаючи поживи. Раптом хтось на **березі** помітив зайченя, що сиділо на крижині. «Врятуйте звірятко, дядечку,— звернулися діти до одного з дорослих.— У вас легка **рука**». Через кілька хвилин зайчик затріпотів у дядька в **руці** і затих на дні човна.

2. Випиши виділені іменники в таблицю за зразком. Познач закінчення. В останній стовпчик випиши кінцеві приголосні основи, які чергуються в цих словах. За власними спостереженнями сформулюй правило про зміну кінцевих приголосних звуків основи в іменниках жіночого та чоловічого роду перед закінченням *-і*.

Н.	Д.	М.	Зміна кінцевого приголосного основи
криг[а]	—	на криз[і]	[г] — [з']

3. Прочитай правило. Чи такий самий висновок зробив ти?

В іменниках жіночого роду перед закінченням *-і* у давальному і місцевому відмінках однини кінцеві приголосні основи [г], [к], [х] змінюються на [з'], [ц'], [с']: *по́друга — по́друзі, на по́друзі; гуска — гусці, на гусці; муха — мусі, на мусі.*

134. Попрацюй самостійно!

1. З'ясуй, чи в іменниках чоловічого і середнього роду чергування кінцевих приголосних основи відбувається так само, як і в іменниках жіночого роду. Для цього постав іменники *берег, молоко, рух, друг, крук, чех* у давальному і місцевому відмінках.

2. Звір свій висновок з правилом.

У деяких іменниках чоловічого і середнього роду у місцевому відмінку однини кінцеві приголосні основи [г], [к], [х] перед закінченням *-і* змінюються на [з'], [ц'], [с']: *луг — у лузі, бік — на боці, вухо — у вусі.*

135. 1. Прочитай текст. Спиши, ставлячи слова, що в дужках, у потрібному відмінку.

До Іванка приїхав із Сибіру двоюрідний брат Василько. Він із захопленням розповідав:

— У нас у (тайга) живуть ведмеді, лосі, вовки, рисі. Одного разу на (сопка) я побачив росомаху, яка потрапила у капкан, поставлений браконьєром.

Разом з батьком ми визволили тварину і передали її до зоопарку.

Гарно у (тайга). Станеш на (берег) річки або на (сопка), глянеш униз — краса!

2. Знайди в реченнях однорідні члени і визнач, якими членами речення вони є.

136. Прочитай слова. У кожній групі знайди іменник, у якому зі зміною форми слова (наприклад, у місцевому відмінку однини) не відбувається зміни кінцевого приголосного основи.

1) фабрика, площа, перемога;
2) нога, ваза, рука;
3) ніж, бік, пиріг.

137. 1. Прочитай і відгадай загадки.

1. Червоне коро́мисло через річку повисло. 2. Ішли чоловік і жінка вулицею. Коли вони підходили до своєї домівки, побачила їх у вікно дитина і гукнула: «Добри́день вам, татусю й матусю!» Одначе то не був їхній син. Хто ж то був? 3. Шість ніг і два роги, в садок не пита дороги. 4. Як із *меду* і *мухи* зробити ім'я турецького султана? 5. Ішло дві матері, дві дочки й онука. Скільки було всіх душ?

2. Знайди іменники, в яких зі зміною форми слова відбувається зміна кінцевого приголосного основи. Випиши ці іменники, ставлячи їх у початкову форму, а поряд через риску подай їх форми в місцевому відмінку.

§ 15. Чергування звуків [і] з [о], [е] в іменниках жіночого та чоловічого роду

138. 1. Прочитай. Який це текст — розповідь, опис чи міркування?

Надходить **осінь** і приносить людям **радість** і легкий смуток.

Щедрі дари в **осені**, в різнобарвні шати одягає вона природу — і додається людям **радості**. А смуток торкається серця, коли прощально курличуть

журавлі, ронять на землю дерева свій пишний одяг і завмирає на зиму природа.

2. Склади в зошиті таблицю: у перший стовпчик випиши виділені іменники, а в другий — звуки, що чергуються у коренях.

Іменники	Звуки, що чергуються

3. Звір свої висновки з правилом.

У деяких іменниках жіночого і чоловічого роду, що в початковій формі мають нульове закінчення, зі зміною форми слова в корені відбувається чергування звуків [і] з [е] або [о]. Наприклад: *лід — льоду, повінь — повені.* Але: *розповідь — розповіді, сніг — снігу.*

139. 1. Прочитай текст. Про що в ньому розповідається? Що можна сказати про родину Юрка? А про самого Юрка?

ПЕРЕСТЕЛИМО ПОСТІЛЬ ДІДУСЕВІ

У Юрка — батько, мати й дідусь Микола.

Уранці батько йде на роботу, а дідусь вирушає на ранкову прогулянку. Мама каже Юркові:

— Ходімо, Юрку, перестелимо постіль дідусеві.

Юркові дуже подобається ця робота: дідусеві м'яко буде лежати у постелі, й він усміхатиметься уві сні. Вони з матір'ю вибивають пухову подушку серед двору й знову кладуть на місце.

Одного разу Юрко з татом їздив на далекий острів, що серед Дніпра. Цілий день мандрували вони по острову, а повернулися додому аж увечері.

Повечеряли, лягли спати. Уночі підвівся Юрко з постелі, згадав, що дідусеві постіль не перестеляли і йому твердо спати.

Ледве заспокоїла мати Юрка. Наступного дня перестеляли дідусеву постіль уранці і ввечері.

За *Василем Сухомлинським*

2. Знайди і випиши слова, в яких відбувається (або може відбуватися) чергування звуків: 1) [і] з [е], [о]; 2) [г], [к], [х] із [з'], [ц'], [с'].
3. Знайди у тексті антоніми.

140. Пограйтеся разом!
Учні класу розподіляються на дві команди і по черзі називають слова, в яких відбувається чергування [і] з [о], [е] в коренях слів, наприклад: *сіль — солі*. За неправильну відповідь або її затримку нараховуються штрафні очки. Виграє та команда, яка набере менше штрафних очок.

141. 1. З поданих слів склади речення. Вкажи, які звуки чергуються в іменниках. Запиши за зразком.

1. У, ячмінь, уже, поспіло, колосся. 2. У, сріблястий, береза, листя, пахне, сік. 3. На, лід, катался, діти.

Зразок.

На возі (і-о) їхали діти.

2. Зроби звуко-буквений аналіз слова *ячмінь*.
3. Визнач за поданими моделями відмінок іменників жіночого роду, що в початковій формі мають нульове закінчення. Що допомогло тобі це зробити?

На _____ і, після _____ і, у _____ і,

з _____ і.

142. 1. Прочитай і спиши текст. Поясни поділ його на абзаци. Знайди вирази, вжиті в переносному значенні. Про яку пору року йдеться?

Яскраво жовтіли на горбі ясени і берези. Там, де панував оранжевий колір, можна було вгадати клени. Вогнем палахкотіли осики.

Тихо, красиво народжувався блакитний жовтневий вечір. З'явилось безліч зір під величезним шатром темної ночі.

За *Віталієм Севастьяновим*

2. Підкресли слова, в яких зі зміною форми слова відбувається чергування голосних у корені.

§ 16. Правопис закінчень іменників жіночого роду на *-а (-я)* в родовому відмінку однини

143. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Розгляньте таблицю. Спробуйте сформулювати правило про те, в яких іменниках жіночого роду в родовому відмінку однини пишеться закінчення *-і*, а в яких — *-и*. У процесі спостережень зверніть увагу на кінцевий приголосний основи іменника в початковій формі.

Називний відмінок	Родовий відмінок
дорога	дороги
куля	кулі
вежа	вежі
круча	кручі
каша	каші

2. Звірте свої висновки з правилом.

У родовому відмінку однини іменники жіночого роду на *-а (-я)* після м'яких приголосних та [ж], [ч], [ш] мають закінчення *-і*, а після інших твердих приголосних — закінчення *-и*. Наприклад: *дині, землі, кручі, тиші, межі; сосни, дороги, липи.*

144. 1. Прочитай текст. Поділи його на частини.

Красиво й **легко** перескакує білочка з гілк.. на гілк.. . Не боїться тепер вона приходу зим.., бо надбала вдосталь горіхів і грибів, яких вистачить до весн.. .

Гірші справи у козул.. . Немає вже соковитої смачної травичк.. . І зовсім нелегко було б козул.. взимку, якби лісники не заготовили для неї та інших тварин запашного сіна. **Швидко** звикають тварини до лісової їдальн.. . З усіх кінців сходяться сюди, щоб поживитися приготованою для них їжею.

2. Спиши, поділяючи текст на абзаци і вставляючи пропущені закінчення іменників. Визнач відмінок іменників.
3. Поясни вимову і написання виділених слів.

145. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. До кожної частини речення з лівого стовпчика доберіть продовження з правого. Запишіть прислів'я, що утворилися. Як ви їх розумієте?

Де **верба** —	**доброту** віддячить.
Ліс і **вода** —	така й **господиня**.
Який поріг,	там і вода.
Хліб — батько,	брат і **сестра**.
Криниця з водою —	вода — мати.
Яка криниця,	що **людина** з розумом.
Вода за	такий і господар.

2. Визначте, які закінчення мають виділені іменники в родовому відмінку однини.

146. 1. Прочитай і відгадай загадки. Спиши, вставляючи пропущені закінчення іменників у родовому відмінку однини.

1. Маленька, менша від мачин.., ні з ким не стану на борню. А при читанні, коли треба, й людин.. мову зупиню. (*Дмитро Білоус*) 2. Літом одягається, а на зиму одеж.. цурається. 3. У темній хатині живуть Мартини, в'яжуть мережива без петл.. й вузла. 4. Ніс як у свинк.. та колючі щетинки. 5. Коло бабусі сидить дід у кожусі, проти печ.. гріється, без водичк.. миється.

2. Чим можна пояснити різні закінчення іменників жіночого роду в родовому відмінку однини?

147. 1. Прочитай і встанови межі речень у тексті. Спиши, вставляючи пропущені букви і розділові знаки.

За народними прикметами поява веселк.. увечері провіщає на завтра теплий день якщо у папорот.. листя скручене донизу, то слід сподіватися сонячного дня про дощ можуть сповіщати нерозкриті квіточки мальв.., стулені листочки конюшин.. та квасениц.., закриті бутончики очитку.

За *Василем Скуратівським*

2. Зроби звуко-буквений аналіз слова *якщо*.

§ 17. Правопис закінчень іменників жіночого і чоловічого роду в орудному відмінку однини

148. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте іменники, записані парами. Визначте їх рід. Які закінчення мають іменники в орудному відмінку? Чому закінчення у них різне?

Борода — бородою	вежа — вежею
куля — кулею	задача — задачею
Марія — Марією	каша — кашею

2. Спробуйте зробити висновок про написання закінчень іменників жіночого роду на *-а (-я)* в орудному відмінку однини. Зверніть увагу на кінцевий приголосний основи.

3. Звірте свої висновки з правилом.

В орудному відмінку однини іменники жіночого роду на *-а (-я)* мають закінчення *-ою, -ею, -єю*. Закінчення *-ою* пишеться в іменниках з основою на твердий приголосний, крім [ж], [ч], [ш]: *партою, водою, рукою*; *-ею* — в іменниках з основою на м'який приголосний і [ж], [ч], [ш]: *землею, межею, кручею, ношею*; *-єю* — в іменниках з основою на [й]: *надією, мрією*.

149. 1. Прочитай текст. Добери заголовок. Чи зв'язані речення у тексті? Як саме?

Ніч. Темінь. Земля оповита (тиша). Чути лише, як за (електромережа), під високою (круча) хлюпочеться вода в річці. Звідти тягне (прохолода). Інколи щось шелесне в траві, скинеться риба в річці. Час від часу порушують устояну тишу лише півні, і тоді перед (лінія) горизонту **з'являється** світла смуга — народжується новий день.

2. Спиши, ставлячи слова, що в дужках, в орудному відмінку. Поясни написання закінчень.

3. Зроби звуко-буквений аналіз слова *лінія*.

4. Пригадай правило, за яким пишеться виділене слово. Наведи інші приклади вживання апострофа після префіксів.

150. 1. Дай письмові відповіді на запитання, використовуючи слова, що в дужках. Чи утворюють твої відповіді текст?

1. З ким ти подорожував улітку? (Мама, бабуся.) 2. Чим ви їхали? (Автомашина, залізниця.) 3. Чим харчувались у дорозі? (Шинка, ковбаса.) 4. З чим ви ознайомились під час подорожі? (Історія краю.)

2. Подумай, чому орудний відмінок має таку назву. Відповісти тобі допоможуть подані в рамці синоніми.

оруду́вати	керува́ти
працюва́ти	користува́тися

151. 1. Прочитай і відгадай загадки. Спиши, ставлячи іменники, що в дужках, в орудному відмінку однини.

1. (Зима) біле, (весна) чорне, літом зелене, восени стрижене. 2. Надворі (гора), а в хаті (вода). 3. Стоїть дід над (вода) та шелестить (борода). 4. Якою (коса) не можна косити?

2. Поясни правопис закінчень іменників у родовому відмінку однини.
3. Зроби звуко-буквений аналіз слова *яєць*.

152. 1. Прочитай вірш. Яку пору року в ньому зображено? Доведи свою думку словами з вірша.

ВЕЧІР

Стеляться су́тіні, тумани лягають;
кетяги з **калини** в вікна заглядають.
Щось гуде струною на **бузку** близенько;
в лузі над **вербою** тьохнув соловейко.

Михайло Старицький

2. Знайди у вірші слова, вжиті в переносному значенні.
3. Спиши вірш. У дужках після виділених іменників скорочено познач відмінок.

153. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Розгляньте таблицю.

Закінчення іменників чоловічого роду в орудному відмінку однини

-ом	*-ем*	*-єм*
рік — роком	день — днем	чай — чаєм
кут — кутом	куль — кулем	гай — гаєм
вир — виром	душ — душем	бій — боєм
лак — лаком	вуж — вужем	рій — роєм
сак — саком	меч — мечем	край — краєм

2. Спробуйте колективно скласти правило про закінчення іменників чоловічого роду в орудному відмінку однини. Зверніть увагу на кінцевий приголосний основи в іменниках кожного стовпчика. Починайте формулювати правило так:

В орудному відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-ом, -ем, -єм*. Закінчення *-ом* пишеться в іменниках з основою на твердий приголосний, крім [ж], [ч], [ш]...

154. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте вірш. Поставте запитання за його змістом і дайте на них відповіді.

ПІСНЯ РОБОТЯЩИХ РУК

Пахне теплим хлібом найсмачніше в світі.
Ми — землі і хліба роботящі діти.
А над зелен-світом пахощі розлиті.
Пахне щедрим літом в кожному суцвітті.
Яблуком дозрілим, кропом, баклажаном,
вітром сонцекрилим, вранішнім туманом.
Сонцем пахнуть луки і зелені хащі.
Зіллям пахнуть руки — руки роботящі.

Микола Сингаївський

2. Знайдіть іменники чоловічого роду, вжиті в орудному відмінку однини, і поясніть їх закінчення.

155. Пограйтеся разом!

Розділіться на дві команди і влаштуйте змагання, добираючи приклади до правил, що пояснюють правопис закінчень іменників чоловічого роду в орудному відмінку однини. Сигналом для відповідей можуть бути записані на картках закінчення *-ом, -ем, -єм*, які по черзі показують капітани команд. Команда, що зробила менше помилок, визнається переможницею.

156. 1. Прочитай текст. Визнач — це розповідь, опис чи міркування.

Повновидий місяць нерухомо звисає просто над галявин.., виповнюючи її вщерть блідим сяйв.., і здається галявина казковим круг.., окресленим паличк.. чарівника. Тільки зрідка долинає з верховіття сонний шерех якоїсь птахи, і знову ліс наповнюється тиш.. .

За *Євгеном Шморгуном*

2. Спиши, вставляючи замість крапок закінчення іменників.
3. Зроби звуко-буквений аналіз слів *вщерть, якоїсь*.

157. 1. Прочитай слова.

1. Дощ, м'яч, кущ, спориш. 2. Річка, годівниця, каша, стежка. 3. Гай, дуб, друг, о́лень.

2.Постав подані іменники у формі орудного відмінка однини. Запиши.
3. З одним іменником кожної групи (на вибір) склади і запиши речення, вживаючи його в орудному відмінку однини.

Міркуй так:

Визнач, на який приголосний закінчується основа іменника:

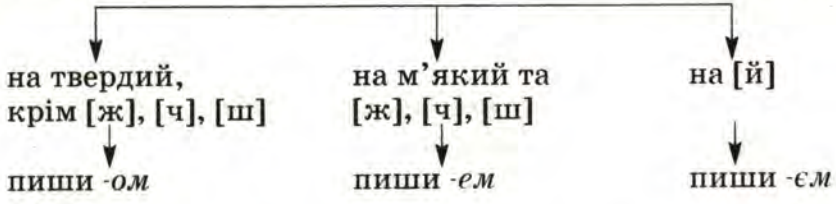

Понад гаєм зелененьким.

158. 1. Прочитай виразно вірш. Які почуття виражає в ньому автор? Знайди у вірші незнайомі слова і з'ясуй їх значення.

Мово моя українська — батьківська, материнська,
рідна мені до болю,— дужий я із тобою!
Я твоїм вольним гомоном повнюсь, як ватра
пломенем,
плачу твоїм я шепотом, тішуся твоїм щебетом.
Лину до друзів ле́готом — гуком твоїм —
перегуком.

Валентин Бичко

2. Поясни закінчення іменників в орудному відмінку однини.

В і з ь м и д о у в а г и! Іменники жіночого і чоловічого роду в орудному відмінку однини вживаються як без прийменників, так і з прийменниками *з, із, за, над, під, між, перед* та ін.

159. 1. Прочитай виразно вірш. Що виражає його заголовок?

ЗАПРОШЕННЯ ДО МАНДРІВ

Біжать стежки знайомі, що пахнуть спориш..м.
Вертаються додому — у спеку чи з дощ..м.
Вони біжать до лісу, до повноводних рік.
А з ними ти — це звісно! — невтомний мандрівник.
Є кожному стежина — на втіху вибирай...
Одна лиш Батьківщина,— один у тебе край.
І ти ще змалку з нею зріднився назавжди...
Біжать стежки земл..ю під рідною зор..ю,
І ти по них іди.

Микола Сингаївський

2. Випиши речення з іменниками, в яких пропущено голосні в закінченнях орудного відмінка, вставляючи відповідні букви. Чи до всіх випадків правопису іменників в орудному відмінку однини можна дібрати приклади з цього вірша? Доведи.

3. Підготуй коротку усну розповідь про власні мандри по рідній землі.

160. 1. Прочитай твір учня про професії. Які професії подобаються тобі? Розкажи, ким ти хочеш стати.

Скільки є цікавих професій! Хотілося б бути конструктором чи інженером, щоб брати участь у створенні мудрих машин-автоматів, і комбайнером — збирати хліб, і архітектором — проектувати житло для людей. А як цікаво було б навчитися працювати на комп'ютері.

З радістю я працював би перукарем, лікарем, тренером, щоб безпосередньо спілкуватися з людьми, допомагати їм.

Я обов'язково оволодію кількома професіями!

інжене́р

2. Випиши з тексту іменники чоловічого роду з основою на *-р* в орудному відмінку. Виділи в них закінчення. Чим ці іменники відрізняються від інших іменників чоловічого роду з основою на твердий приголосний?
3. Звір свої висновки з поданими далі відомостями.
4. Зроби звуковий аналіз слів *створенні, працював*.

Іменники чоловічого роду з основою на *-р* в орудному відмінку однини можуть мати різні закінчення — *-ом, -ем*. Тому їх правопис слід перевіряти за орфографічним словником.

161. 1. Прочитай твір учня. Який заголовок можна було б до нього дібрати? Які недоліки є в побудові твору? Що треба зробити? На які абзаци треба розподілити текст? Як їх слід розташувати?

Інколи батько бере мене в далекі рейси — тоді для мене справжнє свято. Люблю їхати вздовж полів і лісів, милуватися красою річок і озер, знайомитися із селами і містами нашої Батьківщини. І завжди в русі, все нові й нові враження! Я теж хочу стати шофер.. .

Мій батько працює шофе́р.. . Він дуже любить подорожувати і тому стверджує, що не хотів би бути ніким іншим — ні інженер.., ні тесляр.., ні

бетоняр.., ні бондар.. . Не проміняв би він свою роботу і на професію чоботар.. чи скляр.., муляр.. чи столяр.. .

2. Спиши перший абзац перебудованого тексту. Встав пропущені букви. Користуйся при цьому словником. Підкресли закінчення в іменниках чоловічого роду на *-р*. Запам'ятай їх.
3. Добери до слова *красою* кілька форм і кілька спільнокореневих слів. Запиши їх у два стовпчики.

162. 1. Розглянь малюнки. Люди яких професій на них зображені? Розкажи, що ти знаєш про ці професії.

2. Склади кілька речень про професії своїх родичів.

163. 1. Спиши, вставляючи пропущені букви в закінченнях іменників в орудному відмінку однини.

Авіатор..м, чоботар..м, кухар..м, шахтар..м, столяр..м, лікар..м, вівчар..м, зброяр..м, маляр..м, контролер..м, воротар..м.

2. Усно поясни, що означають подані іменники.
3. З одним словом (на вибір) склади і запиши речення.

§ 18. Закінчення іменників чоловічого роду в давальному і місцевому відмінках однини

164. 1. Прочитай текст. Які запитання можна до нього поставити? Дай відповіді на ці запитання.

Здавна існує прекрасний звичай підносити подарунки. Головне їх призначення — виразити повагу до людини. Тому дарувати можна всім, кого любите, поважаєте — батькові, матері, сестричці, дідусеві, бабусі, родичеві, другові, сусідові.

Найкращий той подарунок, що зроблений своїми руками. Завжди приємно, коли вручають квіти. Чудово буде, якщо ви присвятите кому-нéбудь написаний вами вірш, складете вітальний лист.

2. Випиши іменники чоловічого роду у давальному відмінку і познач у них закінчення. Яку особливість мають іменники чоловічого роду в давальному відмінку? В якому ще відмінку іменники можуть мати дві форми?
3. Звір свої висновки з поданими далі відомостями.

Візьми до уваги! Іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини мають закінчення *-ові, -еві (-єві)* або *-у (-ю)*, а в місцевому — *-ові, -еві (-єві)* або *-у (-ю), -і, (-ї)*. Наприклад: ***командирові*** — ***командиру***, *кобзареві* — *кобзарю*, *героєві* — *герою*; *на **батькові*** — *на **батьку***, *на вчителеві* — *на вчителі*, *на дубку*, *в гаю*, *в музеї*. Закінчення *-ові, -еві (-єві)* частіше вживаються в іменниках, що є назвами істот.

165. 1. Прочитай вірш. Уяви змальовану картину.

Веселка в небі, як на долоні,
а ген під нею пасуться коні.
На синім лузі, в співучім гаї,
не ходять хмари у **небокраї**,
цвіте веселка, мов світ, барвиста,
і кожна барва, мов промінь, чиста.

Микола Сингаївський

2. Поясни закінчення іменників чоловічого роду в місцевому відмінку однини.
3. Поясни значення виділеного слова. Добери до нього синоніми.

166. Порівняй сполучення іменників, записані ліворуч і праворуч. Що в них спільного? Чим вони відрізняються? Які сполучення іменників краще сприймаються на слух?

учню Шевчуку	учню Шевчукові, учневі Шевчуку
брату Івану	брату Іванові, братові Івану
учителю Євгену Петровичу	учителю Євгенові Петровичу, учителеві Євгену Петровичу

Візьми до уваги! Якщо у мовленні збігаються два іменники чоловічого роду в давальному або місцевому відмінку однини, то їх краще вживати з різними закінченнями. Наприклад: *братові Ігорю* або *брату Ігореві*.

С В Синочку Василькові.

167. Склади і запиши невеликий твір-розповідь про куточок живої природи: шкільний сад чи дерева, що ростуть біля твого будинку, про улюблені квіти тощо. Цікавим прийомом є перевтілення у предмет, про який ти розповідаєш, і передача розповіді ніби від його імені. Наприклад: «Снився морю сон. Ніби пливе байдара — без вітрил, без весел, без керма. У байдарі чоловік...» (*Володимир Ярошенко*) Або ж просто розкажи історію свого спілкування з улюбленою рослиною чи твариною, про почуття, які вона в тебе викликає.

168. 1. Прочитай прислів'я. Спиши, ставлячи іменники, що в дужках, у давальному відмінку однини.

1. Сопілка — (вівчар) втіха. 2. Чужому (лихо) не смійся. 3. Нащо (пугач) дзеркало, коли він і так гарний. 4. Просо вітру боїться, а (дощ) кланяється.

2. Прочитай сполучення іменників. Що в них суперечить правилу? Спиши, виправляючи їх згідно з правилом.

Вчителю Дмитру Григоровичу, Петренку Івану Йосиповичу, директору Василю Петровичу, добродію пілоту, пану генералу.

§ 19. Правопис іменників жіночого роду з нульовим закінченням у початковій формі в орудному відмінку однини

169. 1. Прочитай і перекажи текст. Поясни, як ти розумієш відповідь дідуся.

Пішли одного разу три жінки по воду до річки. Набрали повні відра і йдуть повагом додому. Коли вибігають попереду жінок на дорогу три хлопчики — їхні сини.

Один пісню заспівав — солов'єм заливається. Другий на руки став, а потім колесом пішов по дорозі. А третій підбіг до матері, взяв у неї повні відра і поніс.

Проходять жінки повз діда сивого і питають з **гордістю**:

— Ну, як вам, дідусю, наші сини?

А дідусь глянув на перших двох хлопчиків, похитав з **печаллю** головою, а до третього при́язно посміхнувся і сказав:

— А я тільки одного сина бачу.

За *Валентиною Осєєвою*

2. Випиши виділені іменники, поставивши їх у початковій формі. Яке закінчення вони мають? Які зміни відбуваються в основі одного з іменників в орудному відмінку?

3. Звір свій висновок з правилом.

Іменники жіночого роду з нульовим закінченням у початковій формі в орудному відмінку однини мають закінчення *-у (-ю)*. Перед закінченням м'які приголосні подовжуються: [с'іл':у], [т'ін':у]. **На письмі подовження приголосного звука передається двома однаковими буквами, а закінчення — буквою *-ю*:** *блакиттю, молоддю.*

З в е р н и у в а г у! Не буває подовження звуків в іменниках жіночого роду в орудному відмінку однини перед закінченням *-у (-ю)*, якщо їх основа закінчується двома приголосними звуками: *якість — якістю, повість — повістю.*

170. Запиши іменники *любов, Об, верф* у стовпчик в орудному відмінку, а через риску подай їх звуковий запис. Після яких приголосних в іменниках жіночого роду подвоєння також не відбувається? Сформулюй правило. Пригадай, чому в цих словах в орудному відмінку пишеться апостроф. Про що він свідчить?

Не подовжуються приголосні [б], [в], [ф] в орудному відмінку однини іменників жіночого роду, після яких закінчення *-ю* позначає звуки [йу].

На письмі після букв *б, в, ф* перед закінченням *-ю*, а також у слові *матір'ю* ставиться апостроф.

171. 1. Прочитай текст. Яка його тема? Чи допомагає хтось із вашого класу чи школи одинокому дідусеві чи бабусі так, як Оксанка? Як ти оцінюєш ставлення дівчинки до старої одинокої людини?

Старий одинокий ветеран війни сидить біля вікна, милується прощальною красою осені, небесною (синь) і чекає Оксанку. Коли дідусь думає про неї, серце його наповнюється (вдячність) і (любов).

Ось уже півроку минуло з того дня, як маленька школярка несміливо підійшла до нього, коли він, воло́чачи хво́рі ноги, йшов за покупками, і з (щирість) сказала:

— Я Оксанка, сусідка ваша. Хочете, я з (радість) буду вам допомагати?

І відтоді вона майже щодня заходить до нього на часинку — збігає в магазин, інколи з (ретельність) прибере в кімнаті, пробує навіть куховарити. Дівчинка стала для нього найріднішою в світі. До зустрічі з нею його серце було оповите (самотність) і (печаль). Але вражений (людяність), (щирість), (привітність) дівчинки, дідусь Андрій знову повернувся до життя.

Задзеленчав дзвоник. «Мабуть, Оксанка-сонечко»,— подумав ветеран і, переборюючи біль у покалічених ногах, поспішив відчинити двері дівчинці.

2. Випиши іменники, що в дужках, ставлячи їх в орудному відмінку однини. Поясни написання їх закінчень.
3. Визнач граматичну основу у першому реченні. Поясни вживання розділових знаків.

172. 1. Спиши текст, ставлячи слова, що в дужках, у потрібному відмінку. Визнач відмінок іменників.

Ліс. Він зачаровує оксамитовим килимом моху, (прозорість) і (незворушність) повітря, неповторною (краса). Струнка береза у своєму (одвічне срібло) вітально змахує (шовкова хустина), сосна спроквола погойдує (міцне гілля). А плакуча верба водограйно струменить (зелена коса). Вона немов просить з (радість) і (печаль), (гостинність) і (лагідність), явленою в мінливому шелесткому поклоні: зайди у тінь мою, спочинь!

За *Юрієм Букатевичем*

2. До слів *любов, пошана, успіх, втрата* добери антоніми, користуючись довідкою. Запиши.

Слова для довідки: невдача, зневага, нена́висть, здобуток.

§ 20. Правопис відмінкових закінчень іменників у множині

173. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте вірш. Доберіть заголовок.

Покосили жито, жито і пшеницю,
і шепочуть квіти про нічні зірниці,
про ранкові роси, про вітри ласкаві,
що під ними гнуться верби кучеряві.
Щедрий дар Вітчизні віддають баштáни
і сади, де сяйво поміж листям тане.
І синіє небо над зеленим гаєм,
рідний край вітає з добрим урожаєм.

Володимир Сосюра

2. Визначте, які іменники вжито в однині, а які — у множині. Чи всі іменники мають форми однини і множини? Доведіть.

174. 1. Розглянь таблиці. За якою ознакою здійснено розподіл іменників? Які закінчення мають іменники у множині? Чим пояснити відмінність у закінченнях іменників деяких відмінків?

Таблиці відмíнювання іменників у множині

Від-мінок	Питання	Жіночий рід				
Н.	х т о? щ о?	руки	вежі	дівчата	синиці	вії
Р.	к о г о? ч о г о?	рук	веж	дівчат	синиць	вій
Д.	к о м у? ч о м у?	рукам	вежам	дівчатам	синицям	віям
З.	к о г о? щ о?	руки	вежі	дівчат	синиць	вії
О.	к и м? ч и м?	руками	вежами	дівчатами	синицями	віями
М.	н а к о м у? н а ч о м у?	на руках	на вежах	на дівчатах	на синицях	на віях

Відмінок	Питання	Чоловічий і середній рід				
Н.	х т о? щ о?	вітри	коні	краї	села	моря
Р.	к о г о? ч о г о?	вітрів	коней	країв	сіл	морів
Д.	к о м у? ч о м у?	вітрам	коням	краям	селам	морям
З.	к о г о? щ о?	вітри	коней	краї	села	моря
О.	к и м? ч и м?	вітрами	конями (кіньми)	краями	селами	морями
М.	н а к о м у? н а(у) ч о м у?	на вітрах	на конях	у краях	у селах	на морях

Відмінок	Питання	Жіночий рід			
Н.	х т о? щ о?	вісті	речі	радості	подорожі
Р.	к о г о? ч о г о?	вістей	речей	радостей	подорожей
Д.	к о м у? ч о м у?	вістям	речам	радостям	подорожам
З.	к о г о? щ о?	вісті	речі	радості	подорожі
О.	к и м? ч и м?	вістями	речами	радостями	подорожами
М.	н а к о м у? н а(у) ч о м у?	у вістях	на речах	у радостях	у подорожах

2. При потребі звертайся до таблиць як до зразка відмінювання іменників у множині.

175. 1. Прочитай текст. Визнач його тему.

кіломе́тр

Є на Поділлі ліси — вздовж і впоперек на десять, а то й більше кіломе́трів. Розкинулись по ярах та балках над струмками й урвиськами, поміж болотами, ставками. Совиний яр — справжнісінька тобі Швейца́рія. Клементо́вичі — тайга... Столітні ялини, обтяжені шишками, линуть до хмар у морозяному промінні передзахідного сонця.

За *Юрієм Букатевичем*

2. Спиши. Познач закінчення іменників. Надпиши скорочено над кожним іменником його рід, число і відмінок. Користуйся поданими вище таблицями.

3. В останньому реченні тексту визнач відомі тобі частини мови.

Краса України – Поділля!

4. Поясни правопис слів, що пишуться з великої букви.

176. 1. Прочитай і спиши текст, змінюючи форму однини виділених іменників на форму множини. Визнач їх відмінок. Пов'язані з іменниками слова також став у множині. Як змінився при цьому опис природи?

Косий промінь сонця вряди-годи виглядає в **пропісі** повстяної **хмари. Сосна** височить, мовби якийсь мідний **витвір**, якась **примара** у зелених шатах. За нею сивіє огрядним **стовбуром** віковий **дуб.** Ще далі мерехтить молода **береза.**

2. Підкресли в кожному реченні підмет і присудок.

177. 1. Прочитай текст, ставлячи іменники, що в дужках, у формі родового відмінка множини. При потребі користуйся таблицями.

Під час поїздки до Києва ми відвідали зоопарк. Із (звір) найбільше враження на нас справили слон, лев і жирафа, а з (птах) — кондори й орли. Сподобалось нам також спостерігати за розвагами (мавпа). Не вдалося, на жаль, побачити (соловей, сова, вовк і лисиця). Жодна з (подорож) не запам'яталася так, як ця.

2. Визнач, які закінчення мають іменники у родовому відмінку множини.

У родовому відмінку множини іменники мають закінчення *-ів (-їв), -ей: садів, гаїв, радостей.* Більшість іменників жіночого роду і деякі іменники середнього роду в цьому відмінку мають нульове закінчення: *доріг*□, *книжок*□, *лінійок*□, *сіл*□, *вікон*□.

178. Від іменників *хмара, дощ, шеренга, завдання, слива, повітря, пальто, вікно, стаття, гвинтівка* утвори, де це можливо, форми називного і родового відмінків множини, записавши їх через риску.

Зразок.

Книжка-книжки-книжок.

Візьми до уваги! В українській мові слово *пальто* відмінюється.

179. 1. Спиши текст, розкриваючи дужки і ставлячи іменники в потрібній формі. Визнач відмінок виділених іменників.

У **дуба** радість: з тих (жолуді), що замочило навесні, два таки проклюнулися росточками й викинули два (листочок). Високі трави затулили їх від (сонце), (вітри) і (зливи). Якщо ніхто не затопче — рости (дубочок), розвиватися.

Ве́летень також укрився зеленим **листям**. В його **кроні** знайшли собі прихисток багато (пташки).

За *Анатолієм Давидовим*

2. Зверни увагу на те, як пов'язані між собою речення у першому абзаці. За допомогою яких слів це зроблено?

180. 1. Зі словами, що позначають кількість (*п'ять, дев'ять, двадцять* тощо), і поданими іменниками склади словосполучення і запиши. Познач закінчення виділених іменників.

Будинок, парасолька, оповідання, відро, дерево, дівчинка, вікно, **двері**, сосна, дошка, гривня, учень, парта.

Візьми до уваги! Слово *гривня* відмінюється, як *вишня*.

2. Одне словосполучення (на вибір) введи в речення.

181. 1. Прочитай початок розповіді і розглянь малюнок.

У неділю вранці Мишко, Юрко та Василько вирушили до лісу по опеньки. Найбільше радів прогулянці Васильків Рябко, який гасав навколо по кущах.

Хлоп'ята йшли туди, де кілька років тому вирубали ділянку лісу. Раптом Рябко насторожився, загарчав і кинувся в гущавину...

2. За поданим початком і малюнком склади і запиши твір. Використай у розповіді іменники у родовому відмінку.

182. 1. Прочитай. Визнач, який це текст — розповідь, опис чи міркування. Свою відповідь обґрунтуй. Які висновки можна зробити на основі наведеного в тексті порівняння?

Як відомо, відмінків у іменників усього сім. І самі вони не справляються з великою кількістю значень, які потрібно передати. І тоді на підмогу відмінкам приходять прийменники, щоб виразити найрізноманітніші відтінки думки.

Порівняй, наприклад, форми слова *світанок*, що мають часове значення, без прийменників і з прийменниками: *світанком — до світанку, перед світанком, протягом світанку, під час світанку, після світанку.*

За *Ігорем Вихованцем*

2. Пригадай, у якому відмінку іменники вживаються без прийменників і в якому — лише з прийменниками.
3. Перевір свої міркування за допомогою поданих далі відомостей.

У називному відмінку іменники вживаються без прийменників, а в місцевому — тільки з прийменниками. В інших відмінках іменники можуть уживатися без прийменників і з прийменниками (*в, з, на, під, від, перед, за, при, між, біля, через, для* та ін.).

183. 1. Прочитай текст. Що ти ще знаєш про Пласт? Які інші дитячі організації тобі відомі? Яка з них тобі найбільше до вподоби?

ЩО ТАКЕ ПЛАСТ?

Так називається організація української молоді. Вона створена для патріотичного, фізичного, культурного та екологічного виховання. Її члени бережуть традиції предків, знайомляться з історією, культурою свого народу. Вони також займаються спортом, удосконалюють свої моральні і духовні якості. Щороку Пласт організовує близько 80 таборів. Це сплави по річках, підводне плавання, мандрівки у гори, навчання народних промислів тощо.

2. Визнач відмінки іменників. З іменниками у яких відмінках вжито прийменники? Яку роль у вираженні значень відмінків відіграють прийменники?
3. Встанови схематичний зв'язок між словами перших двох речень.

184. 1. Прочитай текст української народної пісні. Про що в ній розповідається? Чи любить козак свою Батьківщину? З чого це видно?

Стоїть явір над водою, в воду пох..лився;
на козака пригодонька: козак зажурився.
Ой поїхав з України козак молоденький —
оріхове сіделечко ще й кінь вороненький.
Ой поїхав на чужину та там і загинув,
свою рідну Україну навіки покинув.
Зв..лів собі насипати в..соку могилу,
зв..лів собі посадити ч..рвону калину.
«Будуть пташки пр..літати, калиноньку їсти,
будуть м..ні принос..ти з України вісті!»

2. Визнач відмінок іменників, що вжиті з прийменниками.
3. З'ясуй, які букви пропущені в словах. Написання яких слів можна пояснити за допомогою правил?

185. 1. Прочитай текст. Спиши, вставляючи замість крапок потрібні за змістом прийменники. При потребі користуйся довідкою. Простеж, у яких відмінках іменники вживаються з прийменниками.

Запорозький флот інколи мав ... сотні морських чайок і був грізною зброєю ... боротьбі ... ворогом. Майже кожен ... відомих гетьманів приділяв велику увагу будівництву чайок. Перші згадки ... морські походи запорожців припадають ... часи Дмитра Вишневецького. Козаки нападали ... турецькі й татарські міста, визволяли невільників, вели успішну боротьбу ... султанським флотом. Голосний відгомін ... це дійшов ... нас ... народних думах, баладах і легендах.

За *Михайлом Слабошпицьким*

Слова для довідки: із, до, про, в, з, у, на.

2. Іменники *зброя*, *місто* постав у різних відмінкових формах однини, добери до них по три-чотири спільнокореневих слова. Запиши.

186. 1. Прочитай. Доведи, що це текст, а не окремі речення.

Дивовижні риби живуть у **країнах** Південної Азії. Вони часто прогулюються по рисових **плантаціях**, лазять по **деревах** із спритністю ящірок. Відчувши небезпеку, ці риби зариваються в мулистий ґрунт. Місцеві рибалки викопують їх прямо із землі або ж струшують з дерев.

2. Визнач, у якому відмінку вжито виділені іменники. Які закінчення вони мають?

З а п а м' я т а й! **У місцевому відмінку множини іменники мають закінчення *-ах (-ях)*: *у вікнах, по морях, на дорогах, на лініях.***
Не плутай з російською мовою, де іменники з прийменником *по* мають закінчення *-ам (-ям)*.

Розрізняй

у к р а ї н с ь к о ю:	р о с і й с ь к о ю:
по поля́х	по поля́м
по берега́х	по берега́м
по го́рах	по гора́м

187. Прочитай текст. Визнач відмінок іменників, звертаючи увагу на їх закінчення. Спиши, ставлячи виділені іменники у місцевому відмінку (використай для цього прийменники *по, на, в*). Познач закінчення іменників.

Туристи — непосидючий народ. Мандрують вони **містами** і **селами**, **лісами** і **горами**, спускаються бурхливими **річками**. Використовують для цього різний транспорт — їдуть **потягами** й **автобусами**, **велосипедами** і **мотоциклами**, пливуть **плотами** й **човнами**, ідуть пішки. У дорозі туристи збагачуються незабутніми враженнями.

188. 1. Прочитай текст. Визнач відмінок іменників, вжитих у множині.

На деяких в..ршин... гір Копетда́гу, що в Туркменії, росте незвичайний чагарник. Його щільно

сплетені ст..блини утворюють щось подібне до великих подушок. Та спати на цих «подушк..» не дуже зручно, бо вони такі тв..рді, що на них не залишається сліду навіть від кінських копит.

2. Спиши, вставивши пропущені букви. Поясни написання слів.

189. 1. Дай письмові відповіді на запитання, вживаючи іменники у місцевому відмінку множини.

1. По чому рухаються пароплави, автомобілі, поїзди? 2. На чому літають люди в різні куточки нашої планети? 3. Коли літають у пошуках здобичі сови, кажани? 4. На яких деревах ростуть шишки?

2. З якими прийменниками вживаються іменники у місцевому відмінку?

трамва́й	тролéйбус

Запитання і завдання для повторення

1. Які чергування приголосних і голосних відбуваються при відмінюванні іменників в однині?
2. Іменники якого роду і в яких відмінках мають різні закінчення? Наведи приклади.
3. У яких відмінкових формах іменників відбувається подовження кінцевих приголосних звуків основи?
4. Які закінчення мають іменники в називному відмінку множини? Познач основу і закінчення у слові *гаї*.
5. Які закінчення мають іменники в родовому відмінку множини? А які — в знахідному відмінку множини? Наведи приклади. Визнач відмінок виділених іменників у таких реченнях: 1. *Серед* ***кущів*** *ліщини ми помітили наших* ***однокласників***. 2. *Гіллясті* ***сосни*** *глушили маленькі* ***берізки***, *що росли поряд з ними*.
6. Які закінчення мають іменники в орудному відмінку множини? У яких словах закінчення позначається на письмі буквами *-ами*, а в яких — *-ями*?
7. Які закінчення мають іменники у місцевому відмінку множини?

§ 21. Повторення вивченого про прикметник як частину мови

Яку роль відіграють прикметники в мовленні?

190. 1. Прочитай і відгадай загадки.

1. Взимку чорний, навесні і влітку зелений, а восени жовтий. 2. Стоять у лузі сестрички, золотенькі очі, а білії вії. 3. Стоять красуні на воді, вінки в них білі й золоті. 4. По голубому морю золота тарілка плаває. 5. Скатертина біла увесь світ накрила. 6. Біла латка, чорна латка по берéзі скаче.

2. Які слова в загадках допомогли знайти відгадки? До якої частини мови належать ці слова?

191. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Пригадайте, яка частина мови називає ознаки предметів. Чому прикметник має таку назву? На які питання він відповідає?
2. Прочитайте вірш. Яку основну роль прикметника в мові розкрила поетеса?

ПРИКМЕТНИК

Прикметник — це частина мови,
без неї нам не обійтись.
Ти вслухайсь в слово пречудове,
йому, як другові, всміхнись.
Земля — ласкава, люба, рідна,
а сонце — щире, золоте,
а небо — лагідне й погідне,
життя — прекрасне, дороге.
А очі в мами — добрі, ніжні,
а голос — чистий і дзвінкий,
а руки — теплі і надійні,
а погляд — сонячний, ясний.

Усі ознаки називає
прикметник як частина мови,
і жодної не обминають
слова ці, справді, пречудові.

Лариса Лужецька

3. Виберіть з вірша одну строфу, багату на прикметники, і запишіть її. Прикметники підкресліть хвилястою лінією. Усно поставте до них питання.

192. 1. Прочитай два описи і порівняй їх. Який з описів більш виразний? Завдяки чому?

1. Неначе в повені затонув світ. І скрізь розіллялось біліво туману — завмерло і не зворухнеться в полях. Усе вкрив іній...

А потім, коли в небо викотиться місяць, то сніг знову грає сяйвом, знову молоком розливається довкруг. І тоді іній знову оживає.

Зацвів іній на всьому, замерехтів, засвітився. Але тепер його цвітіння інше, ніж удень. Ніч, небо, темряву подекуди пронизали погляди зірóк. А тут, на землі, відчувається свято розквітлого інею.

За *Євгеном Гуцалом*

2. Неначе в молочній повені затонув ранковий світ. І скрізь розіллялось густе біліво туману — завмерло і не зворухнеться в зимових полях. Усе вкрив іній...

А потім, коли в небо викотиться повний місяць, то сніг знову грає білим сяйвом, знову холодним молоком розливається довкруг. І тоді іній знову оживає.

Зацвів іній на всьому, замерехтів, засвітився. Але тепер його цвітіння інше, ніж удень. Тиху ніч, бездонне небо, чорно-голубу темряву подекуди пронизали погляди блідих зірок. А тут, на землі, відчувається свято розквітлого інею.

Євген Гуцало

2. Зроби висновок про роль прикметників у мовленні.

193. 1. Прочитай текст. Яка його тема? А яка мета?

На яблуневу гілку сіла весела синичка і зацвірінчала. Вона мала пір'ячко синього кольору із зеленкуватим відтінком, маленьку голівку з білими щічками і блискучі, як намистинки, очі.

Побачивши годівничку з дрібненькими шматочками сала, синичка підлетіла ближче. Спочатку вона політала навколо, потім врешті наважилась і, сівши на дощечку, почала дзьобати поживу.

Дмитрик спостерігав за синичкою у вікно. Він знав, що з кожних десяти синичок до весни доживає лише одна. Усі інші гинуть від холоду й голоду. Хлопчик з радістю подумав, що тепер пташка не загине.

2. До прикметників *весела, маленька* усно добери синоніми й антоніми.

3. Знайди в тексті опис синички. За допомогою яких прикметників зображено пташку? Спиши опис, прикметники підкресли.

194. 1. Прочитай прислів'я і спиши, вставляючи замість крапок антоніми до виділених слів. Поясни, коли так говорять.

1. **Маленька** праця краща за ... безділля. 2. **Праця** чоловіка годує, а ... марнує. 3. **Ранні** пташки росу п'ють, а ... сльози ллють. 4. Руки **білі**, а сумління ... . 5. Ластівка день **починає**, а соловей ... .

2. Яку роль відіграють антоніми в прислів'ях? До яких частин мови належать ужиті тут антоніми?

195. 1. До кожного прикметника, поданого в словосполученні, добери і запиши відповідний антонім. При потребі скористайся довідкою.

1. Легки́й мішок; легке́ завдання. 2. Гаряча вода; гаряча вдача. 3. Порожня голова; порожня бочка. 4. М'який хліб; м'який характер.

Слова для довідки. 1. Складне, важкий. 2. Спокійна, холодна. 3. Повна, розумна. 4. Черствий, твердий.

2. У яких словосполученнях прикметники вжито в прямому значенні, а в яких — у переносному?

196. Попрацюйте парами!
1. Прочитайте словосполучення. З яких частин мови вони складаються?

Подвір'я школи, листя клена, полиця для книжок, вітер з півдня, допомога товариша, портфель із шкіри, хвіст лиса, щебетання пташок, робота в класі, потік води, грива коня, ділянка для дослідів, фарту́х для роботи, ящик з фане́ри.

2. Замініть за зразком подані словосполучення сполученнями прикметників з іменниками. Користуйтеся такою заміною у власних висловлюваннях.

Зразок.

Подвір'я школи — шкільне подвір'я.

фане́ра	фарту́х

197. 1. Подані словосполучення введи в речення.

Гострі зуби, гострий біль, гострий зір, гострий соус, гострий на язик.

2. Зроби висновок про значення прикметника *гострий* у кожному словосполученні.

198. 1. Прочитай текст, добираючи з довідки пропущені слова.

Підморозило, і ..., ... льодок вкрив невеличкі озерця калюж.

Звечора ..., ... хмари потемніли і ... брилами нависли над землею. Ось-ось повалить сніг.

І справді, присмерком починають спускатися на землю перші ... сніжинки. Спочатку їх небагато, а потім усе більше й більше літає їх у ... повітрі. Сніжинки безшумно сідають на ... мохи, почорніле листя, ... гілки ялин. ... ковдра стелиться по землі.

За *Валентиною Пархоменко*

Слова для довідки: густі, сірі; тоненький, прозорий; мохнаті; морозному; важкими; кудлаті; зелені; пухнаста.

2. Спиши текст, вставляючи пропущені прикметники.
3. Серед прикметників, поданих у довідці, знайди синоніми.

спочáтку

199. 1. Прочитай тексти і порівняй їх: що в них спільного і чим вони відрізняються. Яка мета кожного тексту?

1. Ніч — це частина доби від заходу до сходу сонця, від вечора до ранку. Тривалість ночі залежить від пори року і від розташування місцевості на земній кулі: чим далі вона на північ, тим довша ніч узимку і тим коротша влітку.

2. Стояла темна осіння ніч над сонною землею. Місяць примеркав і вже ген к світу показував свої золоті роги, зорі сумно лýпали в темному небі. Тихо було всюди, як у вусі. Ні собака не гавкне, ні вітерець не війне, не зашелестить пожовклим листям. Пóкій і сон криють усе своїм темним пологом, усе заснуло мертвим сном півночі.

Панас Мирний

Примеркáти — тьмяніти, втрачати блиск.
Лýпати — кліпати.

2. Порівняй кількість прикметників у першому і другому текстах. Який висновок можна зробити про вживання прикметників у художніх і наукових текстах?
3. Спиши художній текст, підкресли в ньому прикметники, усно постав до них питання.

200. 1. Прочитай два тексти. Подумай, який з них художній, а який — науково-популярний.

1. ЗЕЛЕНЕ БАГАТСТВО УКРАЇНИ

Україна вважається степовим краєм. Проте ліси займають значну частину її території. Ніколи ще в Україні вони не росли на такій великій площі, як нині.

Ліс — це передусім деревина, цінний будівельний і промисловий матеріал. В Україні працюють сотні заводів і цехів з переробки деревини.

2. СТЕП КВІТУЄ

Степ квітує. Звіку ніколи не ораний, високотравний.

Що то за видóвище! Він має у собі і морську красу, і лісову **велич**. Але степ, окрім того, ще несе у собі щось своє, неповторне, степове, властиве тільки йому. Оту степову ласкавість, ніжну, замріяну, дівочу...

Ковилí, ковили, ковили. Осяйні, молочні, як морське шумовúння. І благословенна **тиша** навкруги.

За *Олесем Гончаром*

Ковилá — трав'яниста степова рослина з листками і квітками, зібраними в пухнасті волоті.

Шумовúння — піна.

2. У якому тексті вжито більше прикметників? Чому?
3. Спиши другий абзац опису степу. Постав питання до прикметників.
4. До яких слів можуть бути перевірними виділені слова?

201. 1. Прочитай опис дятла. Який це опис — художній чи науковий?

У дятла міцний дзьоб з гострим кінцем, що весь час то стирається, то наростає. У чорного дятла форма дзьоба нагадує долоню. Язик у дятла круглий, з ворсинками на кінчику і дуже довгий, вкритий слизом. Дятли висовують язик майже на дванадцять сантиме́трів.

2. А тепер самостійно напиши розповідь про дятла. Розкажи, що тобі ще відомо про цю пташку.

202. За опорними словами та малюнком склади усно науковий опис клена або берези (на вибір). Запиши художній опис того самого дерева.

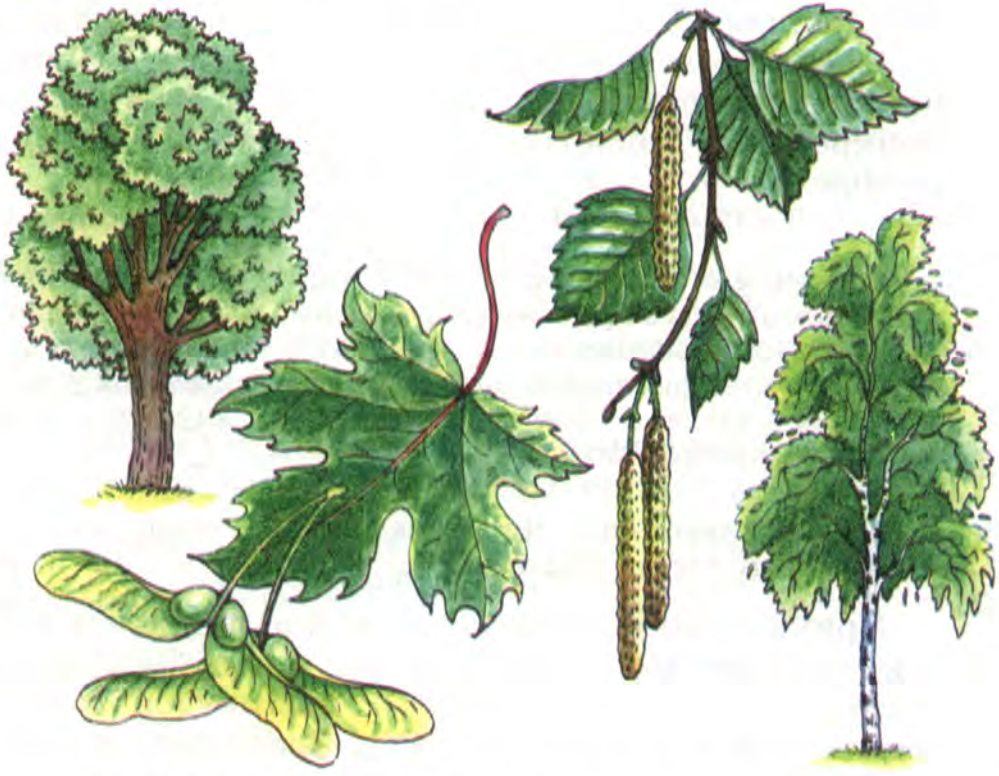

О п о р н і с л о в а і в и р а з и. 1. Лапате листя, гострі кінці, глибокі вирізи, гладенька кора, стрункий стовбур, розкішна крона. 2. Білокорий стовбур, тонке довге гілля, серцеподібні листки; кора знизу потріскана, а зверху гладенька.

203. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте і порівняйте два описи рослини.

1. Ромашка — трав'яниста рослина родини складноцвітих з дуже розгалуженими стеблами й суцвіттями-кошиками, по краю яких розміщені білі квітки, а в серéдині — жовті.

Цвіте з травня по жовтень. Росте в горóдах, біля доріг, жител, на пустирях.

Ромашка — цінна лікарська рослина.

2. У зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця — ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря стальної голки, росичкою.

Григір Тютюнник

2. Простежте, в якому тексті прикметники та інші частини мови вживаються в прямому і переносному значенні, а в якому — тільки в прямому.

3. Пошукайте приклади художніх і наукових текстів у підручниках з читання, математики. Поясніть, яку роль у них відіграють прикметники.

204. 1. Прочитай текст-опис. Чи можна його вдосконалити? Що для цього треба зробити?

Прийшла зима. Сонечко не могло піднятися високо над **землею.** Сніги вкрили поле. Зашуміли тривожно верховіття дерев. Прокинувся в яру вітрюга. Встав, вийшов з лісу. Застогнала хуртовина. Йде по **землі** вітрюга, замерзають річки, гуде хуртовина.

2. Запиши текст, удосконаливши його. Для цього добери до іменників прикметники в прямому або переносному значенні. Заміни слова, що повторюються, синонімами.

3. Визнач відмінок виділених іменників.

205. 1. Прочитай загадку та прислів'я. Знайди в них прикметники-антоніми.

1. Що це за ягоди, що в жнива гіркі, а в мороз солодкі? 2. З великої хмари малий дощ буває. 3. Повний колос до землі гнеться, а порожній угору пнеться. 4. Мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже.

2. Спиши прислів'я і поясни, коли так говорять. Запам'ятай їх і використовуй принагідно у своєму мовленні.

206. П о п р а ц ю й т е п а р а м и!

1. Прочитайте текст. Спишіть, доповнюючи текст прикметниками, що підходять за змістом. Використовуйте слова з довідки.

... долиною між двома рядками ... гір тихо тече по Васильківщині ... річка Раставиця. Серед долини з..л..ніють ..., ... та ... верби, там ніби потонуло у вербах с..ло Вербівка. Подекуди з-поміж верб та садків виринають ... хати та чорніють покрівлі ... клунь.

За *Іваном Нечуєм-Левицьким*

Клу́ня — будівля для зберігання снопів, сіна, полови та для обмолоту врожаю.

С л о в а д л я д о в і д к и: широкою, невеличка, розкішні, високі, густі, розложистих, високих, білі.

2. Поясніть написання слів з пропущеними буквами.
3. У першому реченні підкресліть головні члени.

Село Вербівка потонуло у вербах.

207. 1. Прочитай вірш. Знайди в ньому прикметники.

ПРО НАЙКРАЩИХ

Найкращі пташенята
в сонливої сови.
Найкращі травенята
в шумливої трави.

У вітра — найспритніші
веселі вихорці.
У сонця — найясніші
гарячі промінці.

Тамара Коломієць

2. Простеж, як утворився прикметник *найкращий*: *гарний → кращий → найкращий*. А як утворилися прикметники *найспритніший, найяснішій*?

Правильно вимовляй і пиши українською:

найкра́щий	наймоло́дший
найшви́дше	найсмачні́ше
найясні́ші	найвеселі́ші

208. 1. Прочитай текст. Випиши з нього прикметники у сполученні з іменниками, в дужках скорочено зазнач число та рід.

ТОПТАННЯ РЯСТУ

З давніх-давен існував в Україні зви́чай топтати ряст. Як тільки на південних схилах лісових пагорбів сходив сніг і між безлистими ліщинами розстелявся фіолетовий килим рясту, наші предки збиралися в ці місця для здійснення народного обряду. Він так і називався — «Топтання рясту». Діти й дорослі з жартами й співами топтали босо́ніж першоквітне зело́.

Вважалося, що квітучий ряст дарує людині здоров'я, додає сили.

За *Євгеном Шморгуном*

Зело́ — зелень.

З р а з о к.

Народного обряду (одн., ч. р.).

2. Розкажи, про який цікавий народний обряд ти довідався з тексту.

209. 1. Прочитай текст. Спиши перший абзац.

ЗАПАХИ МІСТ

Кожне місто має свій запах. Гострий дух свіжого вугілля чути в Донецьку. Присмак морської трави у вітрах Одеси. Свіжим бетоном і чорноземом пахне Харків. Широкими морськими просторами і їдкуватим білим каменем-вапняком пахне Севастополь. І ледь чутний аромат недавньої грози стоїть над Києвом.

Може, й справді залишають ці пахощі часті грози, може, вітри приносять дух цвітіння лісів у верхів'ях Дніпра. Тільки завжди відчувається над Києвом цей п'янкий і свіжий вітер післягро́ззя.

За *Вадимом Собком*

2. Підкресли кілька сполучень прикметників з іменниками. Що вони допомагають уявити?
3. Знайди в тексті синоніми. З якою метою їх ужито?

Що спільного і що відмінного між прикметниками та іменниками?

210. 1. Прочитай вірш. До слова *отчий* добери синоніми.

ОТЧИЙ ДІМ

Мій отчий дім, де всі стежки мої
веселками ясними перевиті,
де у садах співають солов'ї,
де шлях в світи проліг в високім житі.

Мій отчий дім, ти дав усе мені,
моя маленька біла рідна хата
ввійшла у серце співом голосним
і словом тим, яке дарує мати.

Мій отчий дім, не перебудь в мені
пристанищем дитинства тимчасовим,
даруй мені легенди і пісні,
і мамине, до болю рідне слово.

Іван Драч

2. Випиши з вірша по одному словосполученню з прикметниками чоловічого, жіночого і середнього роду. У дужках познач їх відмінок.

Візьми до уваги! В українській мові іменник *біль* — чоловічого роду. Він змінюється так: *біль — болю — болем*.

211. 1. Розглянь моделі прикметників. Спробуй визначити їх рід. Який висновок про закінчення прикметників можна зробити?

_____ий, _____а, _____е,

_____ій, _____я, _____є.

2. Що можна сказати про основу прикметників, судячи із закінчень?

3. Добери і запиши прикметники, що відповідають поданим моделям.

212. 1. Прочитай казку. Доповни її, вставляючи пропущені слова.

Двоє друзів, Іменник і Прикметник, вирішили погратись у гру «Сполучи слова». Для цього вони приготували свої приклади.

— Пілот,— почав Іменник, а Прикметник додав:

— Відважний, чудовий, видатний, хороший, військовий, цивільний.

— А тепер пограємось у зміну форми,— запропонував Іменник.— Спочатку — за числами, а потім — за відмінками.

— Пісня,— першим почав він.

— Весела, дзвінка, колискова, улюблена.

— Пісні́.

— Веселі, дзвінкі, ... , ...

— Мед,— продовжував Іменник.

— Смачний, запашний, свіжий, квітковий, гречаний.

— Меду,— запропонував Іменник.

— ... , ... , ... , ... , ...

— А тепер давай позмінюємо наші слова за родами,— запропонував і собі Прикметник.

— Не розумію тебе,— відповів Іменник,— як це?

2. Чому Іменник не зрозумів пропозиції Прикметника? Поясни на прикладах основну відмінність між іменником і прикметником.

213. 1. Прочитай текст. Що тобі в ньому сподобалось? Коли, де і як ти можеш ним скористатися?

МАТУСЮ!

Ви для мене — сонце ясне і небо синє, і квітка красива, і порадниця мудра, і друг надійний.

Хочу, щоб Ваші найласкавіші у світі руки вели мене в житті ще багато-багато років. Я люблю Вас, матусенько! І любитиму завжди.

2. Спиши текст. Підкресли прикметники хвилястою лінією, а зв'язані з ними іменники — прямою. Визнач число прикметників, а в однині — і рід.

Вчись утворювати форми прикметників: *ласкаві — ласкавіші — найласкавіші; мудра — мудріша — наймудріша.*

214. Прочитай і відгадай загадки. Спиши, надписуючи скорочено над кожним прикметником його число і рід.

1. Тоненьке, кругленьке, серце гладеньке. Хто на його слід погляне, думку його взнає. 2. Круглий, та не місяць, зелений, та не діброва, з хвостиком, та не миша. 3. Гарний на вроду, їсть масло і п'є воду, ходить він із краю в край, ріже чорний коровай.

Гарний на вроду — красивий.

215. 1. Прочитай текст і визнач його тему. Випиши сполучення іменників з прикметниками, додаючи пропущені закінчення.

У тайзі тварини добре пристосувалися до сувор.. умов життя. У багатьох звірів узимку виростає

густ.. і довг.. ху́тро, з'являється захисн.. забарвлення. Глибок.. снігове покриття служить захистком для деяких тварин і птахів. Вони зариваються у сніг і там ночують, а в сильн.. мороз і дню́ють.

У зайця, рисі і росома́хи взимку на лапах виростає довг.. жорстк.. шерсть. Вона допомагає їм ходити по глибок.. снігу і не провалюватись.

З книги *«Тваринний світ»*

2. Добери і запиши синоніми до прикметників *суворий, сильний.*

3. Знайди у тексті слова із знаком м'якшення і поясни його вживання.

216. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Складіть усну розповідь про прикметник за таким планом.

1. Яка частина мови називається прикметником? На які питання він відповідає?

2. З якою частиною мови прикметник найчастіше зв'язаний у реченні?

3. Як змінюється прикметник? Чи так само, як іменник?

4. Які закінчення мають прикметники чоловічого, середнього і жіночого роду в називному відмінку однини?

5. Про що можна довідатись із закінчень прикметників?

2. Звірте свою розповідь з правилом.

Прикметник — частина мови, що називає озна́ку предмета і в початковій формі відповідає на питання я к и й? я к а? я к е? Прикметник завжди стоїть у тому числі, роді й відмінку, що й іменник, з яким він зв'язаний. Змінюється прикметник за числами, відмінками, а в однині — і за родами.

У називному відмінку однини прикметники мають закінчення *-ий, -ій* (чоловічий рід); *-а, -я* (жіночий рід); *-е, -є* (середній рід). За цими закінченнями можна визначити, до якого роду належить прикметник.

217. 1. Прочитай текст. Добери до нього заголовок, який відображає головну думку.

Справжній воло́да́р листяного лісу — дуб. Особливо могутній, міцний і величний він на галявинах, де йому не заважають інші дерева. На величезному стовбурі розкинулися віти із зеленим жорстким листям. Дуб не кланяється вітру, як верба або береза, не тремтить, як осика, а лише глухо шумить.

2. Знайди прикметники, випиши їх і розбери за зразком, ставлячи кожен у формі називного відмінка однини.

Прикметник	Питання	Закінчення	Рід	Число
справжній	я к и й?	*-ій*	чол.	одн.

§ 22. Відмінювання прикметників

Як можуть змінюватися прикметники?

218. 1. Прочитай вірш. Чому автор дав йому таку назву?

БІЛИЙ ВІРШ

Білий кінь у білім полі
креше білим копитом.
Білий дід майструє тихо
через річку білий міст.
Біла баба білим ситом
сіє біле борошно.
Біля білих хат вдягнули
клени білі кожухи.
І тому кмітливим дітям
написав я білий вірш.

Володимир Лучук

2. Спиши вірш.
3. Знайди прикметники, познач їх закінчення. Чому закінчення різні, від чого вони залежать?

219. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Розгляньте таблиці відмінювання прикметників.
2. Порівняйте відмінкові закінчення прикметників: а) чоловічого і середнього роду; б) чоловічого, середнього і жіночого роду. Який зробите висновок?
3. Зверніть увагу на особливості відмінювання прикметників чоловічого роду в знахідному відмінку.

Таблиці відмінювання прикметників

Відмінок	Питання	Відмінкові форми однини		
		чоловічий рід	жіночий рід	середній рід
Н.	я к и й? я к а? я к е?	вірний	вірна	вірне
Р.	я к о г о? я к о ї? я к о г о?	вірного	вірної	вірного
Д.	я к о м у? я к і й? я к о м у?	вірному	вірній	вірному
З.	як Н. або Р. я к у? я к е?	як Н. або Р.	вірну	вірне
О.	я к и м? я к о ю? я к и м?	вірним	вірною	вірним
М.	н а я к о м у? н а я к і й? н а я к о м у?	на вірному, на вірнім	на вірній	на вірному, на вірнім

Відмінок	Питання	Відмінкові форми однини		
		чоловічий рід	жіночий рід	середній рід
Н.	я к и й? я к а? я к е?	давній	давня	давнє
Р.	я к о г о? я к о ї? я к о г о?	давнього	давньої	давнього
Д.	я к о м у? я к і й? я к о м у?	давньому	давній	давньому
З.	як Н. або Р. я к у? я к е?	як Н. або Р.	давню	давнє
О.	я к и м? я к о ю? я к и м?	давнім	давньою	давнім
М.	н а я к о м у? н а я к і й? н а я к о м у?	на давньому, на давнім	на давній	на давньому, на давнім

Відмінок	Питання	Відмінкові форми множини (для всіх родів)	
Н.	я к і?	вірні	давні
Р.	я к и х?	вірних	давніх
Д.	я к и м?	вірним	давнім
З.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О.	я к и м и?	вірними	давніми
М.	н а я к и х?	на вірних	на давніх

4. Порівняйте відмінювання прикметників чоловічого і середнього роду. Що у них спільного?

220. 1. Подані прикметники запиши у два стовпчики. У перший — прикметники з основою на твердий приголосний, а в другий — прикметники з основою на м'який приголосний. Зроби висновок, як залежать закінчення від кінцевого приголосного основи.

Давній, цінний, природний, зимовий, літній, дружній, прозорий, синє, минуле, далеке, завтрашнє, зелене, проїзний, незабутня, українська, братня, лагідна, мудра, чудове, середній, молода, тиха, мужній.

2. Перевір, чи в таблицях прикметники так само розбиті на дві групи залежно від кінцевого приголосного основи.
3. Порівняй свій висновок з правилом.

Правопис відмінкових закінчень прикметників в однині залежить від кінцевого приголосного основи. Прикметники з основою на твердий приголосний мають у називному відмінку однини такі закінчення: у чоловічому роді — *-ий*, у жіночому — *-а*, у середньому — *-е*: ***ранковий, ранкова, ранкове***. Прикметники з основою на м'який приголосний у називному відмінку однини мають на письмі такі закінчення: у чоловічому роді — *-ій*, у жіночому — *-я*, у середньому — *-є*: ***осінній, осіння, осіннє***.
Букви *і*, *я*, *є* позначають м'якість попереднього приголосного звука основи.

221. 1. Провідміняй письмово прикметники *могутній, дужий, щире, синя.*

2. Користуючись таблицями відмінювання прикметників, склади таблицю відмінкових закінчень прикметників чоловічого роду в однині.

Прикметники	Відмінкові закінчення					
	Н.	Р.	Д.	З.	О.	М.
з основою на твердий приголосний	*-ий*					
з основою на м'який приголосний	*-ій*					

222. 1. Прочитай. Який це текст — розповідь чи опис?

Ліс сяє кришталем. Ще вчора поля й ви́гони були ..., ..., а сьогодні кожна ... травичка, кожна стеблина прибрана в ... мереживо і ... срібло.

Морозець приємно пощипує щоки. Ледь-ледь риплять сніжинки під ногами. Легко дихається цього ... ранку.

2. Спиши. Замість крапок добери з довідки прикметники, ставлячи їх у потрібній відмінковій формі.

Слова для довідки: сухий, сріблястий, білий, сірий, одноманітний, зимовий.

3. Підкресли головні члени у перших двох реченнях другого абзацу.

Як визначити відмінок прикметника в реченні?

223. 1. Прочитай виразно вірш. Яка його тема? Знайди прикметники, вжиті в переносному значенні.

У РІДНІМ КРАЇ

У тихому тремтінні
хмаринка проліта.
У сонячнім промінні
купаються жита.

І ниви золотисті
схилили колоски.
У небі урочистім
спів жайвора дзвінкий.

У нашім ріднім краї
над красенем Дніпром
веселка розквітає
на щастя і добро.

Володимир Мордань

2. Визнач відмінок прикметників. Поясни, як ти це зробив. Свої дії звір з правилом.

Щоб визначити відмінок прикметника, потрібно:
1) з'ясувати, від якого іменника він залежить;
2) визначити відмінок іменника (прикметник завжди стоїть у тому самому відмінку, що й іменник).

224. 1. Прочитай текст і визнач його головну думку. Добери до нього заголовок.

Батьківщина — це й наші пісні, жартівливі й журливі. Пісня **єднає** нас, бо її гарно співати разом.

Мама співала тобі колискову пісню, коли ти був маленьким хлопчиком. Під веселі марші люблять крокувати спортсмени і туристи. З бадьорою піснею і далека дорога здається коротшою і цікавішою.

За *Георгієм Почепцовим*

2. Спиши другий абзац тексту. Підкресли прикметники хвилястою лінією. Визнач їх відмінки і скорочено надпиши зверху.
3. Утвори і запиши форми прикметників за зразком: *короткий — коротший, дзвінкий — ... , веселий — ... , бадьорий — ... .*
4. Зроби звуко-буквений аналіз виділеного слова.

Батьківщина — це й наші пісні.

225. 1. Прочитай і спиши вірш. Визнач — це розповідь, опис чи міркування. Доведи свою думку.

Все — із доброго чи злого —
починається з малого.
Листя виросте з листочка,
з нитки **витчеться** сорочка.

Хліб — з маленької зернини,
дощ — із чистої краплини.
Проганяй мерщій дрімоту
і рукам давай роботу.

Микола Сингаївський

2. Знайди в тексті прикметники, визнач їх відмінок, познач скорочено.
3. Знайди в тексті прикметники-антоніми.
4. Порівняй написання виділених слів та їх вимову:

[почи^{е}на́йе^{и}ц':а]
[ви́ч:е^{и}ц':а]

226. 1. Добери і встав замість питань відповідні прикметники так, щоб вийшли загадки про добре відомі тобі предмети.

1. У (я к о м у?) кожушку, у (я к і й?) сорочечці я росту собі в ліску — всім зірвати хочеться.
2. Зимою й літом маячить (я к и м?) цвітом.

2. У яких відмінках довелося вжити прикметники? Чому?

227. 1. Подані сполучення прикметників з іменниками запиши в місцевому відмінку з відповідними прийменниками.

Далекий шлях, **волога** земля, простора кімната, швидкий поїзд, **гомінливе** місто, безмежний простір.

2. До виділених прикметників усно добери антоніми.
3. Одне із словосполучень введи в речення. Запиши.

228. 1. Прочитай і спиши текст, ставлячи прикметники, що в дужках, у потрібному відмінку.

В (тихе) небі ще блищали зорі, а на (південний) сході почало світлішати. Згодом зовсім розвидні-

лось. Дерева вбрались у (казковий) (білий) шати. А коли зійшло (блідий) сонце, іній почав виблискувати (дивний) самоцвітами. На (чистий) снігу добре було видно сліди зайців і лисиць.

Ша́ти — святковий одяг.

2. Над прикметниками надпиши скорочено відмінок.
3. Третє речення розбери за членами речення.

229. П о п р а ц ю й т е р а з о м!
Опишіть зовнішність людини — друга, знайомого. Для цього виберіть з довідки найточніші, найвиразніші слова. Прочитайте у вправах 39, 40, як описують зовнішність людини письменники.

С л о в а д л я д о в і д к и. **Обличчя:** невелике, кругле, продовгувате, вилицювате, миловидне, симпатичне, цікаве, виразне, спокійне, вольове, суворе, сумне, похмуре, добре, зле, розумне, мудре, веселе, бліде, веснянкувате.

Волосся: густе, рідке, довге, коротке, пряме, кучеряве, жорстке, м'яке, шовкове, неслухняне, розкуйовджене, блискуче, світле, чорне, каштанове, русяве, біляве, сиве.

Ніс: великий, маленький, довгий, короткий, прямий, кирпатий, горбатий, орлиний, широкий, тонки́й.

Очі: великі, глибоко посаджені, примружені, сині, голубі, зелені, карі, сірі, чорні, ясні, сяючі, розумні, уважні, добрі, ніжні, суворі, привітні, хитрі, лукаві, задумливі.

230. 1. Спиши речення, ставлячи прикметники та іменники, що в дужках, у формі орудного відмінка однини. Виділи відмінкові закінчення прикметників і поясни їх написання з опорою на кінцевий приголосний звук основи.

1. То була тиха ніч-чарівниця, (покривало спокійне, широке) простелилась вона над (далеке село). 2. Гори спалахнули (кривавий багрянець). 3. Хвоя озивалась (протяжний, густий шепіт), од

якого віяло (смолистий, терпкий холодок). 4. (Синій вершник) пролітає за вікном осінній вечір.

2. До слова *кривавий* у другому реченні добери синоніми.

231. Опиши свійську тварину, змальовуючи не лише її зовнішній вигляд, а й звички. Складений опис запиши.

232. 1. Прочитай вірш. Знайди у ньому слова і вирази, вжиті в переносному значенні.

ЯЛИНЯ́

Сива матінка-зима
молоду яличку
одягнула крадькома
в снігову спідничку.

Обтрусило ялиня
снігову спідничку,
бо зелене убрання
до лиця яличкам.

У своєму убранні
юні ялинята
дуже милі, осяйні
в новорічні свята.

Платон Воронько

2. Визнач відмінок прикметників, вжитих у тексті.
3. Прикметник *осяйні* розбери за будовою, дібравши до нього споріднені слова.
4. До виділеного прикметника добери синоніми.

233. 1. Прочитай текст і визнач — це розповідь чи опис. Яка мета цього тексту?

Починало світати. Із-за з..млі, на кривавій попрузі неба скочила невелика іскорка, і довга промениста стяга́ простяглася від неї над з..млею. Далі викотився **серп** огненного кільця, і пучок світла

полився, розпл..ваючись по горах, лісах, по в..соких будівлях. Далі все більше випл..вав з-за з..млі широкий **серп**, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно випл..вло — **чисте** та ясне, граючи своїм світлом. Застр..бали його променисті голки по з..млі, заграли ясні іскорки по росі. **Синє** гл..боке **небо** розгортає своє безкрає поле.

За *Панасом Мирним*

Попру́га — довга вузька смуга.
Стяга́ — смуга.

2. Знайди в тексті зачин, основну частину і кінцівку. Спиши основну частину.
3. За яким правилом пишуться слова з пропущеними буквами? До яких слів можуть бути перевірними виділені слова?
4. До прикметника *глибоке* добери антонім, а до *безкрає* — синоніми.

234. П о п р а ц ю й т е п а р а м и!

1. У поданих моделях прикметників замініть закінчення називного відмінка однини на закінчення орудного відмінка. Запишіть утворені моделі.

_____ий, _____а, _____е,

_____ій, _____я, _____є.

2. Доберіть по два прикметники до кожної моделі.

З р а з о к.

Чистили, чистою, чистили.

235. 1. Прочитай текст. Це розповідь чи опис? Яка його тема? Побудуй на основі цього тексту невеличке міркування на задану тему і запиши його.

Навесні зайці «скидають шуби». Цілими жмутками спадає з них зимова шерсть, а на зміну приходить літнє вбрання, тобто шерсть виростає **рідша** і набагато **коротша**.

Линяють зайці в березні, квітні і навіть у травні — залежно від того, в яких кліматичних умовах вони живуть.

2. Від яких слів утворилися виділені прикметники? Наведи подібні приклади.

§ 23. Вимова і правопис прикметників із суфіксами *-ськ-, -зьк-, -цьк-*

236. 1. Прочитай текст. Яка його мета?

«КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ»

Є на межі Рівненської і Волинської областей, на заході України, тихий куточок, де спочиває слава запорозьких козаків. Це музей-заповідник «Козацькі могили». Він розташований на острові Журавлиха у верхів'ї річки Стир, неподалік від міста Берестечка.

Тут понад триста років тому козацькі полки прийняли нерівний бій з польськими завойовниками. У Берестецькій битві було захоплено в полон козацького гетьмана Богдана Хмельницького. Та полки зуміли вирватися з оточення.

«Козацькі могили» — це тільки один із куточків України, що зберігає пам'ять про наших славних предків — запорозьких козаків.

2. Випиши з тексту прикметники із суфіксами *-ськ-, -цьк-, -зьк-*. Суфікси познач.

237. Прочитай. Від яких власних назв утворені подані прикметники? Запиши слова парами за зразком, позначаючи в прикметниках суфікси.

Запорізький, воронезький, кременчуцький, волзький, кавказький, чернівецький, полтавський, миколаївський, паризький, празький.

З р а з о к.

Запорізький — Запоріжжя.

З а п а м' я т а й! У суфіксах *-ськ-, -зьк-, -цьк-* завжди пишеться знак м'якшення: *київський, бузький, лохвицький.*

В і з ь м и д о у в а г и! Перед цими суфіксами приголосні також можуть пом'якшуватись у вимові, проте *ь* після них не пишеться: *уманський, селянський.* Але м'якість звука [л'] перед суфіксом *-ськ-* позначається знаком м'якшення: *сільський, польський, подільський.*

238. 1. Подумай, від яких назв утворено прізвища людей. Спиши. Познач суфікси.

Прилуцький, Житомирський, Ніжинський, Васильківський, Київський, Задніпровський, Кримський, Лохвицький.

2. Які інші прізвища, утворені від назв сіл, міст, місцевостей, ти знаєш? Запиши їх після поданих. Познач суфікси.

239. 1. Утвори за допомогою суфіксів *-ськ-, -зьк-, -цьк-* прикметники від поданих іменників. При потребі звертайся до орфографічного словника.

Козак, ткач, Одеса, грузин, казах, маляр, завод, Львів, Харків, Суми, Луцьк, Ніжин, Донецьк.

2. Допиши назву свого населеного пункту і утвори від неї прикметник. За допомогою якого суфікса ти це зробив?

240. 1. Спиши, вставляючи пропущені суфікси *-цьк-* або *-ськ-*.

1. Ми народились в муках, щоб родити, синами обезсмертити свій рід, щоб квітував на диво всього світу коза..ий геніальний родовід! 2. Я для тебе горів, україн..ий народе, тільки, мабуть, не дуже яскраво горів. 3. Упаду я зорею, мій вічний народе, на трагічний і довгий Чума..ий твій шлях. 4. І бачиш ти із канів..ого схилу, як новий день над світом устає. (З творів *Василя Симоненка*)

2. Зроби звуко-буквений аналіз виділеного слова.
3. Добери антоніми до слів *яскраво, новий*.

§ 24. Вживання знака м'якшення перед закінченням у прикметниках

241. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Прочитайте прикметники. Визначте, на який приголосний — твердий чи м'який — закінчується їх основа. Запишіть слова у стовпчик.

Домашній, раннє, спілий, красиве, дивний, давнє, синій.

2. Поставте прикметники в родовому, давальному і місцевому відмінках однини. Запишіть через риску. Позначте закінчення.
3. Спробуйте сформулювати правило про вживання знака м'якшення у названих відмінках прикметників чоловічого і середнього роду.
4. Звірте свій висновок з правилом.

У прикметниках чоловічого і середнього роду з основою на м'який приголосний у родовому, давальному і місцевому відмінках однини перед закінченням пишеться знак м'якшення. Наприклад: *домашнього, домашньому, у домашньому.*

242. 1. Провідміняй прикметники жіночого роду разом з іменниками. Простеж, у яких відмінках у прикметниках жіночого роду однини перед закінченням уживається знак м'якшення. Сформулюй самостійно правило про вживання знака м'якшення у прикметниках жіночого роду однини з основою на м'який приголосний.

Давня дружба, приємна розмова, літня жінка, гарна погода.

2. Введи одне словосполучення (на вибір) у речення.

243. 1. Прочитай текст, добери до нього заголовок.

Спадають су́тінки. Заходить чарівна ніч. І на вечірньому небі спалахують міріади зірок. Не злічити їх! Мов живі, дрібними світлячками мерехтять вони у неосяжнім просторі.

А як береться на світ, вони вичахають, бліднуть і зникають, мов роса з присушеної трави. І тоді цілий день у блакитно-синьому небі самотньою, але яскравою, сліпучою й переможною зіркою сяє Сонце.

За *Тамарою Кінько*

Міріáди — незліче́нна кількість, бе́зліч, сила-силенна.

2. Знайди в тексті прикметники чоловічого, жіночого і середнього роду в родовому, місцевому та орудному відмінках однини. Поясни наявність або відсутність у цих формах знака м'якшення.

3. Усно добери слова чи вирази, близькі за значенням до вжитих у тексті: *спадають сутінки, заходить ніч, береться на світ, вичахають, зникають.*

З в е р н и у в а г у! У місцевому відмінку однини прикметники чоловічого і середнього роду можуть мати дві форми: *в осінньо**му** лісі* і *в осінні**м** лісі*, *у синьо**му** небі* і *в синім небі*. Користуйся цими формами, виконуючи наступну вправу.

244. 1. Прочитай речення. Спиши, вставляючи пропущені букви. Поясни написання закінчень прикметників, використовуючи вивчені правила.

1. У твоєму щедр.. небі місце є і лебедям, і беркутам, і чайкам. (*Ірина Жиленко*) 2. Торкнулось серце рідн.. землі — така велика і така дитинна! (*Ірина Жиленко*) 3. Сувора доля випала мені. У рідн.. краї поміж обелісків гойдалась по війні моя колиска. (*Михайло Шевченко*) 4. Кожне слово — це ніби діамантова намистинка на величезн.. разку нашої пребагатої мови. (*Іван Цюпа*) 5. В травах, квітах, свіж.. листі переможно йде весна. (*Наталя Забіла*)

2. У п'ятому реченні знайди і підкресли однорідні члени.

245. Прочитай іменники. Добери до кожного по кілька прикметників, які б характеризували предмет з різних сторін. Запиши за зразком.

Дорога, двір, пісня, річка, вітер.

Зразок.

Липа висока, гілляста, кучерява, квітуча.

246. 1. Прочитай текст. Яка його тема і основна думка? Чи завершений він? Доведи.

Ой лукава буває зима!

Спершу то ніби й нічого, навіть утішно: кружляють у повітрі такі собі літаєчки. Але потім повалить густий лапатий сніг, візьметься мороз...

Юрій Старостенко

2. Напиши продовження тексту так, щоб розкрити думку, висловлену в першому реченні. При потребі скористайся опорними словами і виразами, поданими в довідці.

Слова для довідки: замурує кожну шпаринку, довга ніч, голодні пташки, ближче до житла людей, чекають на допомогу, вдається перезимувати.

247. 1. Утвори сполучення іменників з прикметниками за допомогою поданих прийменників і запиши їх.

З, за, перед, у, від.

2. З утвореними словосполученнями склади і запиши речення. Над прикметниками надпиши відмінок, познач закінчення.

248. 1. Прочитай текст. Який він — художній чи науковий? Доведи.

Хуртовина три доби лютувала на полонинах, та нарешті вщухла. На тлі блакитного неба сліпуче виблискували залиті яскравим сонцем вершини гір. Поряд виднілась темна зелень ялинового лісу, що підступав до полонини.

Трохи нижче, на схилах, велетенські сірі буки здіймали вгору свої оголені гілки, і ніщо не нагадувало про те, що ще нижче струмки з веселим дзвоном

перестрибують з каменя на камінь, поспішаючи до гірського потоку, а на деревах уже почали розпускатися брунькú.

2. Випиши з тексту сполучення прикметників з іменниками і розбери їх за зразком.

Іменник з прикметником	Питання до прикметника	Рід	Число	Відмінок	Закінчення прикметника
блакитного неба	я к о г о?	с. р.	одн.	Р. в.	*-ого*

249. До прикметників, поданих у словосполученнях, добери і запиши за зразком синоніми.

Широкий степ, легковажний вчинок, сумний вигляд, дотепна відповідь, зрозуміле пояснення, цікава книга.

З р а з о к. *Старáнна (завзята, ретельна) праця.*

250. 1. Від поданих іменників утвори і запиши прикметники.

Ліс, мороз, зима, хмара, школа, цемент, птах, голос.

2. У прикметниках познач закінчення і суфікси, за допомогою яких вони утворилися.

З р а з о к. *Сад — садóвий.*

цемéнт

251. 1. Прочитай вірш, додаючи пропущені закінчення прикметників, як того вимагають відповідні іменники. Встав пропущені букви *е* або *и* в коренях слів, користуючись правилом.

ПРИЙШЛА ЗИМА

Повітря дихало з..мою.
Над полем син.. дугою
ш..роке небо простяглось:
не так і дише, як в..сною,
не так і високо стоїть,

і не таким бл..скуч.. світлом
його вінок ясн.. горить.
Замовкла річка під горою,
на з..му стала відпочить,
укрилась ковдрою склян..,
і осока не ш..лестить,
окута кригою товст.. .

Яків Щоголів

2. Випиши з тексту сполучення прикметників з іменниками, у дужках познач їх рід і відмінок.

З р а з о к.

Синьою дугою (ж. р., О. в.)

252. П о п р а ц ю й т е р а з о м!

1. Розгляньте картину зимової природи. Чи доводилося вам бачити подібне?

2. Усно опишіть цю картину природи. В опису можете використати слова і вирази з вірша Якова Щоголева.

3. Запиши складений опис.

§ 25. Форми давального і місцевого відмінків однини прикметників жіночого роду

253. 1. Подані прикметники разом з іменниками запиши спочатку в давальному, а потім — у місцевому відмінку однини. Познач закінчення і порівняй їх. Сформулюй правило.

Сувора зима, хороша погода, вечірня пора.

2. Зверни увагу на те, як вимовляються кінцеві приголосні основи прикметників у називному, давальному і місцевому відмінках.

3. Свої висновки звір з правилом.

Прикметники жіночого роду в давальному і місцевому відмінках однини мають закінчення *-ій*. Наприклад: ***молодій, м'якій, у давній, у дорогій***.

Кінцевий приголосний основи перед закінченням *-ій* вимовляється пом'якшено.

Порівняй:

Н. в.	Д. в.	М. в.
[мала́]	[мал'і́й]	у [мал'і́й]
[хоро́ша]	[хоро́ш'ій]	у [хоро́ш'ій]

254. 1. Спиши речення, вставляючи пропущені закінчення, визнач відмінок прикметників. Як можна розрізнити форми давального і місцевого відмінків?

1. Я тут живу, на добр.. цій землі, де йдуть дощі та дозріває колос. 2. Моя хата в подільському житі, просто неба, на чорн.. землі. 3. Я тут зросла. В маленькому селі та при квітуч.., гомінк.. долині. 4. В захмарен.. сині і вчора, і нині мелодії дивні звучать. 5. Залишу довірлив.. доні слова, що одвіку правдиві, любов у сльозині солон.., сльозу у любові щаслив... (З творів *Ганни Чубач*)

2. У четвертому реченні визнач головні члени.

255. 1. Прочитай текст. Подумай, це розповідь чи опис. Яку роль у ньому відіграють прикметники?

Вранці випливло ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч із землею. Вітер стих,

і чистий, свіжий сніг сріблом сяяв під (блакитний) наметом неба. Земля наче вбралась на Різдво у (біла) сорочку.

За *Михайлом Коцюбинським*

2. Спиши. Прикметники, що в дужках, постав у потрібній формі. Визнач їх відмінок.

256. Складай новорічне привітання своїм друзям, членам родини, використавши слова і словосполучення з довідки.

Слова для довідки: дорогий (дорога, дорогі), Новий рік, щиро, здоров'я, бажаю, успіхи, у навчанні, у роботі, сердечно, зимові канікули.

ВІДГАДКИ ДО ЗАГАДОК

Вправа 16. 1. Книжка. 2. Пальці ніг і рук. 3. Радіоприймач. 4. М'яч. 5. Дорога.

Вправа 137. 1. Веселка. 2. Дочка. 3. Жук. 4. Мухамед. 5. Троє.

Вправа 146. 1. Крапка. 2. Дерево. 3. Павуки. 4. Їжак. 5. Кіт.

Вправа 151. 1. Поле. 2. Сніг. 3. Очерет. 4. Дівочою.

Вправа 190. 1. Ліс. 2. Ромашки. 3. Лілії. 4. Сонце на небі. 5. Сніг. 6. Сорока.

Вправа 205. 1. Калина.

Вправа 214. 1. Олівець. 2. Кавун. 3. Трактор.

ЗМІСТ

МОВА І МОВЛЕННЯ 4

ТЕКСТ

§ 1. Тема, мета, заголовок 13
§ 2. Роль слів у побудові тексту 15
§ 3. Поділ тексту на частини. План 17
§ 4. Текст-розповідь. Текст-опис. Текст-міркування 19
§ 5. Будова тексту 24
§ 6. Замітка до газети 27

РЕЧЕННЯ

§ 7. Види речень за метою висловлювання та інтонацією . . . 31
§ 8. Основа речення. Зв'язок слів у реченні 33
§ 9. Однорідні члени речення 37
§ 10. Поєднання однорідних членів речення за допомогою сполучників 39

ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК

§ 11. Повторення вивченого про іменник 47
§ 12. Відмінювання іменників 53
§ 13. Закінчення іменників у родовому відмінку однини . . . 65
§ 14. Зміна приголосних перед закінченням *-і* в іменниках жіночого та чоловічого роду 67
§ 15. Чергування звуків [і] з [о], [е] в іменниках жіночого та чоловічого роду 69
§ 16. Правопис закінчень іменників жіночого роду на *-а(-я)* в родовому відмінку однини 72
§ 17. Правопис закінчень іменників жіночого і чоловічого роду в орудному відмінку однини 74
§ 18. Закінчення іменників чоловічого роду в давальному і місцевому відмінках однини 81
§ 19. Правопис іменників жіночого роду з нульовим закінченням у початковій формі в орудному відмінку однини . . 83
§ 20. Правопис відмінкових закінчень іменників у множині 86

ПРИКМЕТНИК

§ 21. Повторення вивченого про прикметник як частину мови 95
§ 22. Відмінювання прикметників 109

§ 23. Вимова і правопис прикметників із суфіксами *-ськ-, -зьк-, -цьк-* 118
§ 24. Вживання знака м'якшення перед закінченням у прикметниках 120
§ 25. Форми давального і місцевого відмінків однини прикметників жіночого роду 125
Відгадки до загадок 126

Навчальне видання

ВАШУЛЕНКО Микола Самійлович,
ДУБОВИК Світлана Григорівна,
МЕЛЬНИЧАЙКО Олександра Іванівна,
СКУРАТІВСЬКИЙ Леонід Віталійович

РІДНА МОВА

Підручник для 4 класу

Частина перша

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідальна за випуск *М. М. Москаленко.* Редактор *І. П. Коваленко.*
Художній редактор *Н. Г. Антоненко.* Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна.*
Комп'ютерна верстка *О. Д. Новікової.* Коректори *Г. А. Зацерковна, Л. В. Липницька.*

Підписано до друку 05.04.04. Формат 70×100/16. Папір офс. Гарнітура шкільна.
Друк офс. Ум. друк. арк. 10,4+0,33 форзац. Ум. фарбовідб. 43,57.
Обл.-вид. арк. 6,0+0,55 форзац. Тираж 540 200 пр. (2-й завод 110 137—217 652 пр.).
Вид. № 36934. Зам. № 2/04.

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»
Видавництво «Освіта», 04053, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.
Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових діапозитивів
у ТОВ «Торнадо»
Харків, вул. Космічна, 21а

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст.52 цього Закону.